

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др *Ирена Грицкај*, др *Милка Ивић*, др *Павле Ивић*, др *Радослав Кайичић*,
др *Рудолф Коларич*, *Блаже Конески*, др *Берислав Николић*, др *Миливој Павловић*,
др *Асим Пецо*, др *Мићар Пешикан*, др *Живојин Сјанојчић*

Главни уредник

МИЛКА ИВИЋ

XXXI књ.

БЕОГРАД

1974 — 1975

ИЗ ФОНЕТСКЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ ИКАВСКОШЋАКАВСКИХ ГОВОРА ЗАПАДНЕ БОСНЕ

Међу типичнијим особинама шћакавских говора налази се и артикулациона неиздиференцираност наших двају парова африката, гласова *ч* и *џ* на једној страни и гласова *ћ* и *џ* на другој страни. О поријеклу ове појаве у шћакавским говорима у нашој стручној литератури не постоји јединствено мишљење.

А. Белић је био мишљења да је његов западни дијалекат, тј. шћакавски говори, имао *č* и *dž*, уколико се и овај посљедњи глас рано јављао у нашем језику, који су га одвајали и од чакавског и од штокавског дијалекта као цјелина, а та мекоћа ових гласова је наслијеђе из старије фазе развитка нашега језика — „у прасловенском *č* је било меко (као што је данас напр. у руском) па се та његова мекоћа задржала у западном дијалекту, док се и у чак. и осталим шток. изгубила“ (Белић: Значај, 70), Дакле, према Белићу, изразито палатализовани гласови *ч* и *џ* у шћакавским говорима наслијеђени су из старије епохе развитка нашега језика. Њихов даљи еволутивни развитак могао је бити различит, у различитим говорима. У једнима је такво стање могло да се сачува до данас, у другима је палатална компонента могла да превлада и да се ти гласови фонетски изједначе са гласовима *ћ* и *џ*, у трећим, пак, говорима, такође шћакавским, могло је доћи до ликвидирања изразите палаталности и до развијања потпуне фонетске дистинкције између *ч* и *џ* на једној и *ћ* и *џ* на другој страни.

П. Ивић је другачијег мишљења. У његовој Дијалектологији читамо да је неразликовање „африката типа *ч* од оних типа *ћ* по свој прилици одблесак структуре турског консонантизма у којем на месту ова два реда консонаната стоји само један“ (стр. 139). Испод текста ту се додаје да има „индиција да је процес претварања старог *ч* у тврдо српскохрватско *ч* у западнијим штокавским говорима текао врло споро, што је олакшало једначење још непотпуно тврдог *ч* са *ћ*“, али уз то и напомена да „из овога не треба извући закључак да је овакво *ч* спе-

цифичност штокавских говора са \acute{c} < **skj* итд“ јер се ове изоглосе не поклапају. На 177. страни ове књиге проф. Ивић констатује да немају сви шћакавци Муслимани \acute{h} мј. ч, а код католичког живља ова је појава знатно рјеђа.

У Ивићевом раду „ Два главна правца“ ова се теза нешто више развија. Закључак је да је турски језик, посредно или непосредно, утицао на свођење двају парова наших африката на један (стр. 174—175). О томе се такође опширно говори и у књизи проф. Ивића: Српски народ и његов језик (стр. 78—79). Турски чиновници, боравак наших људи ван родног завичаја и њихово деформисање домаће гласовне структуре служили су као повод за распрострањавање ове појаве и шире међу њиховим истовјерницима, прво у градовима и касабима да би затим то постало особина и муслиманског села. А као закључак ту читамо да данас „у Босни, Херцеговини и Санџаку само у најзабаченијим сеоским пределима постоје муслимански говори у којима се \acute{c} разликује од \acute{c} “ (стр. 79).

Сасвим разумљиво оваква објашњења те наше фонетске специфичности понукала су и друге да о томе кажу своју мишљење. Д. Брозовић у раду о источnobосанском ијекавскошћакавском говору констатује да у границама тога говора налазимо и зона које знају за сва четири наша африката, али има и крајева гдје \acute{h} и \acute{h} врше функцију и гласова ч и њ. Објашњење те појаве је овакво: „Belićevo zapadnoštokavsko \acute{c} („šćakavsko“) lako se držalo kao fonem dok se nalazilo u opoziciji према оклузиву т' и оба су гласа са закашњенјем пошла заправо истим путем који је на шћакавском истоку довео до опозиције \acute{c} : \acute{c} . У миграцијима долазе с истока масе с већ давно готовим \acute{c} : \acute{c} и сад се sukobljuju систем \acute{c} 'as:kut'a и систем \acute{c} as: kuća“ и ту побјеђују спољни парови, а као даљи ток ове еволуције може доћи до ликвидирања и једног од ових гласова. Дакле, по Брозовићевом мишљењу, на појаву свођење двају парова африката на један имали су пресудну улогу чисто лингвистички разлози — фонетско-фонолошки, иако он не искључује ни могућност страног утицаја, на који је указао проф. Ивић (Brozović: Ijekavskošćakavski, 142—143, i ispod teksta, примједба 95).

Проф. Ј. Вуковић прихвата наведено Ивићево мишљење о узрочницима ове појаве у босанским говорима. У његовом раду: Refleksi medjujezičkih dodira о томе се нашироко расправља. Тако на стр. 9. тога рада читамо: „nameću se pitanja zašto su muslimani izraziti nosioci izgovora \acute{c} mesto \acute{c} , zašto nailazimo na čitave teritorijalne komplekse sa ujednačenim izgovorom \acute{c} od *ski* i sl. bez obzira na veroispovesti ako su u pitanju samo starosedeoci (i pre turske najezde), a takvo jedin-

stvo ne postoji u izgovoru *č* i *ć*, — i na koncu, zašto na izvesnim širokim područjima bosanskim samo u gradovima i u uskim areama u domašaju grada (u srazmeri sa veličinom i značajem grada) imamo izgovor *ć* mesto *č*, *dj* mesto *dž*, a inače normalan izgovor *č* i *ć* (tako i *dž* i *dj*) jednak kod pripadnika svih triju konfesija”. И као закључак: „Kada se sve to ima u vidu, onda današnjem dijalektologu ostaje da ozbiljno uzme u razmatranje pretpostavku prof. Ivića da je za posebne pojave u bosanskohercegovačkoj fonetici bilo od značaja sporadično useljavanje Turaka u ove krajeve, boravak turskih posada...” (исто). Поред тог турског утицаја овдје се још помишља и на могући утицај аустро-угарске администрације (стр. 11—12). Проф. Вуковић овдје и одступања од класичне ијавске замјене старог вокала *ě* у неким босанско-херцеговачким говорима доводи у везу са страним утицајем (стр. 12—13).

У Историји српскохрватског језика проф. Вуковић такође заступа напријед изнесено мишљење, исп.: „Bosanski gradski izgovor *č* i *dž* mesto *ć* i *dj* ništa nije po porijeklu nego imitacija izgovora naših riječi u ustima stranaca, koji nisu mogli da izgovaraju naše meke palatale” (Историја, стр. 68, ispod teksta). Раније је, видјели смо, проф. Вуковић свођење наших двају парова африката само на *ħ* и *ħ̣* такође доводио у везу са утицајем њемачког језичког елемента. Сада он види разлоге за појаву африката *ħ* и *ħ̣* мјесто *ħ* и *ħ̣* у томе утицају, уп. „Nijemci na prvom mjestu”, а за Турке веже појаву *ħ* и *ħ̣* и мјесто *ç* и *ç̣*, уп. „Domaći gradski ljudi viših slojeva (u tursko vrijeme naši muslimanski slojevi) podliježali su uticaju stranaca u izgovoru zamjene *ě*-ta, kao što se to dešavalo i u gubljenju razlika između naših mekih i očvrslih afrikata *ć* i *č*, *dj* i *dž*” (стр. 68).

Дакле, странци су својим присуством пореметили не само слику нашега африкатског блока него и наших рефлекса *ě*.

И Славко Вукомановић доводи појаву свођења двају парова наших африката на један, онај палаталнији *-ħ* и *ħ̣*, у говору католичког становништва Јајца и околине, у везу са утицајем турског језика (Вукомановић: Јајце, 24—26).

Ја сам у неким својим радовима о проблематици херцеговачких говора више био склон да прихватим Белићево тумачење ове појаве у нашој фонетици. У мом раду Мјесто централнохерцеговачког говора о томе читамо: „ја сматрам да је свођење два пара африката на један у говору сеоског муслиманског становништва Б. и Х. особина наслијеђена из старог западног говора” (Пецо: Мјесто централнохерцеговачког говора, стр. 311). Ту се и посебно истиче да турски језик „ту није ништа могао да измијени” јер су и оријенталне ријечи са изворним *k'* углав-

ном примане са *ћ:ћар, ћебе*, а ријечи са изворним *ч -џ* углавном су и примане са тим гласом: *чаршаф, чифћ*. За говор наших градова ту се не искључује могућност утицаја турског језика, мада ни ту „нарочито у Босни, не треба потпуно искључити особине западног говора” (стр.312).

У раду о језику Алагићевих мемоара ја сам нешто више рекао о овоме проблему. Мехмед Фаик Алагић је рођен, да се подсјетимо, 1843. године у Коњицу. Школовао се у Коњицу, Мостару и Сарајеву, и то све у вјерским школама. Доцније је вршио разне административне дужности, како до аустро-угарске окупације тако и доцније. Дакле, постојали су сви услови да овај наш земљак има у својој писаној ријечи неиздиференциране африкате. Па ипак није тако. Његова писана ријеч не даје уопште повода за такво закључивање. И управо због тога ја сам у томе раду написао и ове ретке: „Алагићева писана ријеч, нарочито када су у питању африкате, за нас је интересантна не само због сјеверно-херцеговачке говорне ситуације него и због једног принципијелног питања из наше фонетике: питања утицаја фонетике турског језика на појаву неразликовања двају парова африката... у говору босанско-херцеговачких Муслимана и у босанско-херцеговачким говорима уопште”. А као закључак ту стоји: „Алагић је прошао кроз различите школе у којима је турски језик био главни предмет. Он је лично добро знао тај језик, чак и његову фонетику. Насупрот томе, он је врло мало познавао, ако је уопште и познавао, фонетска правила свог матерњег језика. Па и поред тога... његова писана ријеч не зна за мијешање или замјену африката *ч* и *џ* африкатама *ћ* и *ђ*... то говори да турски језик није утицао на измјену фонетске структуре наших гласова тамо гдје за то није било ослонца у дјумањој фонетици” (Алагићеви мемоари... 157).

Мада овај фонетски феномен, неразликовање африката, или њихово свођење на један пар, није никакав спецификум наших Муслимана, ова се појава, нарочито на босанско-херцеговачком тлу, управо веже за говор муслиманског становништва. То је, чини ми се, и разлог зашто се та појава веже за утицај турског језика. А није увијек тако. Има читавих подручја гдје муслиманско становништво, и у Босни, лијепо разликује ове гласове. То ће показати и овај рад.

I

Да би се добила што јаснија слика о фонетским вриједностима наших африката у говору босанско-херцеговачких Муслимана, овдје ће се прво изнијети подаци који су нам од раније познати, а затим ће слиједити материјал из икавских говора западне Босне.

Од раније је познато да на нашем језичком подручју постоје двије шире зоне у којима долази до неутралисања фонетских опозиција између наших африкатских парова. То су 1) периферни говори — од Истре до Тимока и 2) неке области у унутрашњости наше језичке територије гдје, опет, треба разликовати зону шћакавских и њима сусједних говора и зону косовско-ресавских говора. Ни узрочници ни посљедице овог фонетског феномена нису ту исти.

1. У првој групи говора на свођење двају парова африката на један, на *ћ* и *ђ*, утицали су страни језички елементи — талијански, у приобалној зони, до Дубровника; албански, на говоре Мрковића, на призренско-јужноморавску говорну зону и говоре Косова (о овоме в. П. Ивић. Два главна правца, 164—170, као и његов извјештај о раду на терену у Годишњаку Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II, 1957, стр. 406; затим М. Стевановић: Баковачки, 70—74; за Мрковиће в. Вујовић: Мрковићки, 208; Барјактаревевић: Гњилане, 64—65; за тимочки говорни тип, гдје је ситуација нешто другачија, в. Белић: Дијалекти, 141 и даље).

2 У другој групи могу се издвојити косовско-ресавски говори у засебну групу на чију је фонетику имао знатног утицаја говор румунског становништва (исп. о томе: Пецо-Милановић: Ресавски, 272—273, као и Пецо: Бердапски, 197—199 и тамо наведену литературу).

Посебно мјесто у овој групи говора припада шћакавским говорима и говорима који су на неки начин били повезани са шћакавским говорима. Ту на првом мјесту долазе босански шћакавски икавски говори, и — нешто шире — говори у којима Муслимани често не разликују два пара африката, мада не припадају шћакавским говорима. Таквих говора налазимо од Санџака до Уне, али не територијално повезаних, него разбацаних, да би им највећа густина била у централној Босни. Истина, у тој зони поред појаве свођења двају парова африката на један имамо и појаву разликовања ових гласова, тј. постојање фонетске издиференцираности између африката *ћ-ђ* и *ч-џ*, уз све то ту се могу јавити и нешто палаталнији ови посљедњи гласови него што је то у природи тих фонема у нашем стандардном језику. Управо тим редосљедом ми ћемо овдје и прегледати постојећи материјал, одредити мјесто нашега западнобосанског икавскошћакавског говора међу тим говорима и, по могућности, утврдити генезу те појаве на босанско-херцеговачком подручју.

Из онога што је овдје већ речено може се закључити да појава неразликовања двају африкатских парова на српскохрватском језичком тлу, тачније у границама његовог штокавског дијалекта, није везана за једно говорно подручје. Управо би се могло рећи да постоје три

различите говорне зоне у којима је ова појава, свођење двају африкатских парова на један, нарочито дошла до изражаја, и то:

- а) санџачко-источнбосанска зона,
- б) централно и западнбосанска зона и
- ц) централно и западнохерцеговачка зона

Ми ћемо овдје дати више материјала из свих тих зона.

а) Још је П. Ивић у раду: Два главна правца, стр. 164, указао на постојање једнога пара африката, умјесто два, у говорима Санџака. То стање постало нам је јасније последице објављених радова проф. Д. Барјактаревећа. У његовом раду о санџачком говору читамо: „На целом подручју ових говора (а то су новопазарско-сјенички говори А. П.) муслиманско становништво, а првенствено варошко, изговара *ћ* место *ч*, а *ђ* место *џ*” и даље: „Ова особина није својствена само овом говору, већ постоји и у суседним, као нпр. косовском код муслимана и Шиптара ...” и као закључак: „Имајући све то у виду, може се тврдити да је распрострањена, у овом говору, под утицајем суседних говора због сељења и укрштања становништва” (Барјактаревећ: Новопазарско-сјенички, 51—52). Без икакве сумње ову појаву у новопазарско-сјеничкој зони треба доводити у везу са говором досељеника из Босне. Нарочито оних који су се на путу за Турску ту задржали и остали до данашњег дана (исп. о томе и код Барјактаревећа, *op. cit.* 10—11).

У говору Муслимана Бихора налазимо или потпуно разликовање гласова *ч* и *џ* од *ћ* и *ђ* или се, као индивидуална појава, јављају *ћ* и *ђ* и мјесто *ч* и *џ*, уп. код Барјактаревећа: „Бихорска зона потпуно је слободна од тога. Конкретно, у њој се ...африкате међусобно не замењују сем као индивидуална појава” иако села уз вароши нагињу више ка томе (Барјактаревећ: Бихор, 39). Ситуација је, мислим, и ту јасна. Старији Муслимани, који су овамо могли доћи из Босне, сачували су ту особину до данас. Млађи су и ту кренули за говором средине у којој су се родили и одрасли (Барјактаревећ, Бихор, 38—39).

У источној Босни, у говору Муслимана јекаваца-штокаваца, најчешће се на појаву неразликовања двају парова наших африката, али то никако није типична особина за говор Муслимана те зоне. Они случајеви гдје изговор африката *ч* и *џ* одступа на овом подручју од штокавског стандарда могу се двојачко тумачити: а) то је последица мијешања становништва из западних предјела Босне са овим јекавцима и б) то је последица угледања ових Муслимана на говор Сарајева, Тузле, Зенице и сл. У сваком случају то је новија особина на овом подручју. Не треба заборавити да за њу никако не знају Муслимани суседних херцеговачких предјела, о чему ће ниже бити ријечи. И тај моменат

говори да узрочнике овој појави у источној Босни не треба тражити искључиво у њиховој религиозној припадности. Узрочници су у нечем другоме — у чињеници да су се овуда кретале муслиманске мухаџерске колоне према Турској и да су на том путу ту могле неке породице и да остану, у чињеници да су овуда водили трговачки путеви према истоку и да су родбинске везе са Муслиманима из шћакавске зоне могле бити бројне и честе. Источна Херцеговина, која је била ван тих и таквих путева, остала је поштеђена од ове иновације. Дакле, појава свођења двају парова африката на један у зони Фоча-Вишеград-Рогатица секундарног је поријекла, и то не сувише стара, и овамо је унесена из сусједних говора који припадају шћакавској групи.

Романијска област, Соколац-Власеница, према мојим подацима, не зна за ову појаву. Тамо и Муслимани сасвим лијепо разликују ова четири наша гласа.

б) За већи дио централног босанског подручја још је Решетар утврдио појаву свођења двају парова африката на један, на *ћ* и *ђ*. На његовом списку налазе се ова мјеста: Стари Мајдан (Сански Мост), Сански Мост, Градишка, Котор-Варош, Скендер Вакуф, Тешањ, Дубица, Жепче, Уздол (Прозор), Бугојно, Сљемено Поље (Травник), Витез (Травник), Високо, Вишеград (Решетар: *Der štokavische*, 132), а то неће увијек бити тачно (в. ниже).

Доцнија испитивања су ове податке само употпуњавала. За централну Босну, управо за ијекавско-шћакавско подручје, Брозовић констатује сљедеће:

„Опозиција *č:ć*, *dž:d* оцввана је у неким ијеšč. говорима, али измеду њих нема територијалног континуитета: Крешево (kat.), дијелови сутјешког краја (kat. и у долини Босне прав.), поједини крајеви тuzl. области (све три вјере), Теџанј (musl.). На крајњем западу (Маглај, musl.) и крајњем истоку (Сарајево, kat.) оба су пара представљена гласовима *č* и *ž* (валјда *dž'*, А. Р.). На свем осталом терену *ć* и *d* заступа (!) сва четири гласа (то вриједи углавном и за прав. на тим подручјима, а и за сарајевске и крешевске musl.)” (Брозовић: *Ијекавскошћакавски*, 141).

За подручје Бања Лука-Јајце-Горњи Вакуф Г. Ружичић је констатовао да „код муслимана и католика у долини Лапше, у изворишту Врбаса (око Горњег Вакуфа) у селима западно од Јајца и код муслимана у Врбањи (код Бања Луке) и у Козарцу (код Приједора) редовно је *ћ* и *ђ*” (Ружичић: Главније особине, 40). Ове податке употпуњују доцнији радови (Павловић, Јајце, 109; Вукомановић: Јајце, 19—26).

Из ове зоне ја имам потврда за једначење африката *ч* и *џ* са *ћ* и *ђ* из: Бање Луке:

нетска разлика између *ч-и* и *ћ-ђ* код старијих људи. То би, опет, говорило да је појава свођења *ч* и *и* на *ћ* и *ђ* овдје новија појава (Чустовић: Ливно, 105), а у Ливну и његовој околини имамо *ч', и'*, изговор тих гласова је на „некој средини” (в. ниже)

За Сарајево је још Вук констатовао да се „слабо изговарају прави гласови ...*ч* и *и* него се...изговара...*ч* као *ћ*, *и* као *ђ* н. п. *ћас'а*, *свједођба*, *филђан*” (Скуп. грам. списи, III, стр. 12, испод текста). Код Ђ. Шурмина читамо да се у Сарајеву гласови „*ч* и *ћ*... данас готово никако не разликују” јер се јавља и *куча*. Ова је појава нарочита карактеристична за говор Муслимана „у говору православнијех претеже изговор гласа *ћ*, а у католика већином некако као да се још опажа разлика... Селјаци из околних села још су како тако учували разлику” (Шурмин: Сарајевски, 192). Додајмо уз ово да Стака Скендерова, сарајевски љегописац из XIX вијека, не зна за појаву свођења двају парвова африката на један пар, уп. код ње: *џемаџу*, *учиниџи*, *џохарчиџи* (Собрание сочинения А. Гилфердинга, т. III, С. Петербург 1873, стр. 384—465. Истина, Скендерова је родом из Пријепоља).

У Витезу (Травник), гдје је већина муслиманског живља, један пар африката врши функцију обају парова:

ћуј, *веће*, *увеће*, *ћували*, *рућак*, *рућала*, *сиоћари*, *колаћихи*, *ћеџири*, *ћавке*, *ћекај*;

саћак, *хоћа*, *ћаба*, *ћиџ*, *филђан*, *ћамија*, *хађија* (моји подаци).

За околину Сарајева Сл. Павешић констатује да „pravoslavke dovedene iz kraja oko Hadžića, Pazarića i Raštelice gotovo sve govore samo *č*”, тј. мјесто *ч* (Ljetopis JAZiU, knj. 64, 360). У Лепеници, међутим, само „Muslimanke mjesto *č* govore *ć*” (исто, 366). И у Ливну, видјели смо, *ћ* и *ђ* врше функцију обају парова наших африката, у говору Муслимана (Dj. Čustović, Livno; Brozović, Ljetopis JAZiU, knj. 63, 349). У Фојници „glas *č* чује se samo izuzetno...*č*” је rijetko, redovno је *č* > *ć*... Nema *č*, *č* < *ć*. То sve vrijedi i za glasove *d* i *g*“. И православци ту имају *ћ* < *ч* (Brozović, Ljetopis JAZiU, 63, 434).

ц) На централнохерцеговачком подручју само Муслимани градова: Мостар, Чапљина и Столац, не разликују ова два пара наших гласова, управо не посједују у свом гласовном систему гласове *ч* и *и*. То вриједи и за Муслимане Љубушког, западна Херцеговина. Неколико потврда: из Мостара:

ћујџи, *ћеџири*, *у Гајџини*, *у Гајџити*, *ћадор*, *џрића*, *џрићалица*, *џоћни*;

ћамија, *хдђа*, *Ђемо*, *ђенеџ*, *ђигарица*

(в. и М. Milas: Današnji mostarski dijalekt, Rad 153, стр. 53. Истина, Милас каже да се у Мостару чују средњи гласови, између *ч* и *ћ*, *м* и *њ*. То би значило да ту имамо *ч'* и *м'*. Ипак је ту данас *ћ* и *њ*, в. Ј. Вуковић: Карактеристичне особине мостарског говора, Мостар и Херцеговина, 1937, стр. 92—93; као и код мене: Буна, стр. 6).

Тако је и у Чапљини:

Ђаљина, ис Поћишеја, на ћуки, ис Пејева, ћавка, ћело, ћешури;
ћамија, ћаба, ћај, ћабе ии је (в. о овоме код мене: Јекавске оазе, 300).

И Столац има исту ситуацију:

ћујеш, ћекāj, Поћишеј, ћеладе синћир; хџа, ћамија.

У Љубушком све ово плус икавизам:

ћовик, ћџад, ћуј, ћекāj
хџа, хџија (исп. Јекавске оазе).

Тешко је рећи да ли је то и у овим мјестима Херцеговине стара или новија особина. Прво, ово није шћакавско подручје, није све ни икавско. Типични икавизам имамо само у Љубушком. У осталим овдје наведеним мјестима, која припадају централнохерцеговачком, има код Муслимана икавизама (в. код мене: Мјесто централнохерцеговачког, 313 и даље), али то никако није типично икавско подручје (в. и за Буну, ор. cit. 2—5), нити је икада било интегрални дио икавштине. Икавизам је овдје унесен са стране, као што су унесене и многе друге особине нетипичне за јекавску Херцеговину. Међу њима, свакако, и свођење двају парова африката на један. Вриједно је овдје истаћи, оно што је знатно раније утврђено, да Муслимани Јасенице и Грацке, западна Херцеговина, у овој особини, а и не само у овој особини, никако не иду са говором Муслимана Љубушкога (в. Јекавске оазе,). То вриједи и за сва муслиманска села у централној Херцеговини (в. Мјесто централнохерцеговачког, 107). И још нешто. У писмима Муслимана са тих подручја не налазимо потврда за ову појаву. У писмима Алипаше Сточевића, Ризванбеговића, који је родом из Стоца, ови се гласови употребљавају онако како то изискује наш стандард (исп. код мене: Неке фонетске особине, 107). Тако је и у писмима других столачких Муслимана (према мојим исписима из Дубровачког архива). Али је тако и у писмима љубушких капетана, Муслимана, уп. начин, чујеше, човика, учини, чудо, поочишелске, вичући, чесишии, дубровачки, учинише. Дакле, све онако како је и данас у говору Муслимана шире централне Херцеговине, односно источне Херцеговине (писма се налазе у Дубро-

вачком архиву — ASMM Lettere de comandanti e capitani Turchi scrite in Serviano dalle limitrofe Provincie Ottomane — а потичу из 17. вијека (в. о овоме у: Јекавске оазе, 300).

Истина, када је у питању писана ријеч, никада се не смије заборавити ни улога писара. Писар је могао бити, а често је и био, човјек са стране, који није носио у свом језичком осјећању фонетику краја у коме је службовао. Тај моменат никако се ни овдје не смије заоставити. Али, има још један доказ који би могао упућивати на закључак да свођење двају парова африката на један у овим херцеговачким зонама није сувише стара појава. Наиме, у језику фра Ловре Ситовића, који је родом из Љубушкога, а умро је почетком XVIII вијека, управо 1729. године у Сплиту, не налазимо потврда за употребу *ћ* и *ђ* мјесто *ч* и *џ* (в. Н. Куна: Ситовић) Ситовић има: *чују, језичници, ѝричи, чавлима, очима*. А Ситовићев примјер је и интересантан и поучан. Он је рођен у муслиманској породици у Љубушком и „као дијете допао је у руке босанских” фрањеваца у чијој средини је остао до краја живота (Куна, ор. cit. 125). Његовим поријеклом се објашњава доста стабилна употреба фонеме *x* (Куна, ор. cit. 137—139). То је особина коју је он понио из родног дома и коју није напуштао ни доцније, када је напустио „вјеру родитељске куће”, није се ту, дакле, повео за говором своје сабраће који, то је сигурно, нису имали овај глас у свом консонантизму, или им, бар, његова употреба није била сасвим обична и стална. Ако је тако, а биће да јесте, могли бисмо, аналогно томе, рећи да је Ситовић носио у свом консонантизму и два пара африката. Он их у писаној ријечи, видјели смо, не замјењује, нити своди на један пар. То би, даље, говорило да у другој половини XVII вијека ни говор љубушких Муслимана није у овој особини одступао од херцеговачког стандарда. А оно што вриједи за Љубушки, требало би да вриједи и за централнохерцеговачку говорну зону. Из овога би, опет, слиједио закључак да је појава неразликовања гласова *ч* и *џ* од *ћ* и *ђ* и ликвидирање првих у корист других новија појава у овим говорима, то је појава коју су овамо унијели досељеници из Далмације, Имотског или других шћакавских подручја. Има доста разлога да се да овакво објашњење ове фонетске особине у херцеговачким говорима. Прво, то никако није особина штокавских говора, херцеговачких поготово. Ова особина је својствена или штокавској периферији, што значи настала је под утицајем страног језичког елемента, или његовом шћакавском дијелу, у коме је то једна од архаичнијих особина. У херцеговачким говорима ова особина је нанос са стране, и то из икавских говора, то ће рећи из шћакавских говора — било непосредно или посредно да је овамо стигла.

У савременом говору Имотске крајине и Бекије има још увијек неразликовања ових двају сугласничких парова, и то у крајњем југозападу те зоне и говору Имотскога, а „*ova su sela* (тј. *sela* у којима се не разликују *č* и *ć*, А. Р.) најисточнији руб једнога већег пространства које се стере према Полјцима (омишким) и Макарском приморју гдје је проведена замена *č > ć* или, у најбољем примјеру, становништво употребљује оба гласа, али их брка замјенјујући њихова мјеста” (Šimundić, *Imotska krajina*, 70).

Из Подгоре (Макарско приморје) ја имам, у својим биљешкама, овакво стање:

шта ћу *h̄im̄iī?*, изија би то *h̄d̄vik*, *rd̄gāh̄* није оста, *ūd̄heja* је, *h̄ūli* су, *h̄dvika*, поштену *r̄īh̄*, ја би најволија *j̄ūher* да си бија ту, свак *v̄īh̄ē*, *īr̄īha*, *h̄āc̄īi* ми, поштен *h̄dvik*, знаш да *h̄īīāi*, с *n̄h̄im* миришиш, *h̄īc̄īa* је, *h̄ēīiri*, *nar̄ūh̄īīe*, јеси *h̄ūja?*, *h̄ūja* сам, *v̄ēh̄ērne* новине, *kr̄d̄h̄ēne* у *h̄ēīv̄rīb̄m* мисецу, *d̄d̄ Pl̄d̄ha*, *do med̄īa is Tūh̄ēīi*, *do īūh̄ēīsk̄b̄e* гробља, *Tūh̄ēījanīn*

знатно рјеђе:

r̄īč', *č'ōvik*, *č'-ēīrd̄ēc̄ē* хиљада, *č'ēk̄āj*, *č'ēīri* и по,

али је ту и шћ:

kl̄īīha, *sh̄h̄āī*; *kr̄īh̄en*, *īūīh̄en*, *zvīj̄h̄aīī*, *m̄d̄j̄h̄ani*, *īr̄īīh̄*

иако и:

z̄ēj̄īīīe, *sm̄ēīīīīe*, *h̄ūbr̄īīīe*; *m̄l̄āh̄ī*, *sl̄āh̄ī*, *īr̄d̄ha*

У питању је, дакле, шћакавски говор који зна и за понеки чакавизам. То је и разумљиво, с обзиром на положај Подгоре.

Свођење двају парова африката на један у говору Имотског и његове околине Шимундић објашњава страним утицајем, уп.: „*Imotski slučaj samo potkrepljuje tvrdnju da je zamjena č > ć u gradovima i njihovoj okolini* (у Bosni i Hercegovini) *nastala pod utjecajem tuđe vojske i činovništva, ovdje pak mletačke vojske i činovništva*” (Бекија, 70). Ово своје мишљење аутор шире разрађује у напомени, испод текста, позивајући се на овдје већ изнесена мишљења о тој појави проф. Ивића и Вуковића. За чудо Шимундић овдје и не помишља на шћакавски континуитет, иако се зона његових ћакаваца налази уз зону која од раније има такво стање, то је далматинска шћакавска зона. Врло је вјероватно да су управо шћакавци из ових крајева пренијели артикулациону неиздиференцираност наших африката и њихово свођење на један пар и у херцеговачке говоре. Јер, то смо и овдје видјели, појаву неразликовања ових гласова не налазимо ни код Алагића (Коњиц) ни код

Ситовића (Љубушки). Што је такво стање и код Алипаше Ризванбеговића, ту се мора имати на уму и фактор — писара. Додајмо уз све ово да у херцеговачким границама неразликовање *ч* и *ћ* имамо само тамо гдје има и досељеника из западнијих крајева, гдје има икаваца-шћакавца. А познато је да су послјије повлачења Турака из тих крајева овамо долазили првенствено богатији и да су се они насељавали или у оновременске вароши или у села која се налазе у њиховој непосредној близини. Ван тих међа ни данас нема супституисања африката *ч* и *џ* африкатама *ћ* и *ђ* (о чему в. ниже). Истина, овдје би се могло поставити и питања: а како су управо они, тј. ти досељеници из западнијих крајева, успјели да наметну свој говорни образац онима који нису из тих крајева? Питање има свој *raison d'être*. Одговор би могао бити овакав. Ти досељеници су били бројни, чинили су једну цјелину, дошли су у исто вријеме, и као такви су брзо наметнули свој говорни образац осталима који нису морали бити ни хомогена група, а ни бројни. А овдје није безначајан ни утицај Босне и њеног говора, који је такође био и икавски и шћакавски.

И у једном дијелу посавског говора, у његовом сјевероисточном дијелу, говори се *ћ* и *ђ* мјесто *ч* и *џ*: *ћића*, *ћићаш*, *већер*; *ђеј*, *канђија* (Ившић: Posavski I, 203) Ившић је помишљао да ова особина може бити какав траг кајкавског дијалекта, али је и сам видио да је такво објашњење слабо и зато каже да у „оваквим питањима треба да се филологија утече етнографији“ (op. cit. 134, испод текста).

II

Прије него пређемо на шире теоретско разматрање ове проблематике да видимо гдје у говору наших Муслимана имамо нормалношћакавску артикулацију ових гласова, тј. стандардни њихов изговор, а гдје *ч'* и *џ'*.

Стандардни изговор африката у говору припадника исламске вјероисповијести налазимо у једном дијелу Санџака, свим мјестима у долини Лима (према подацима које ми је дао проф. др Петар Влаховић). То вриједи и за Бродарево. У раду проф. Влаховића (Бродарево и његова околина, Београд 1968) констатује се да говор Муслимана Бродарева не одступа, сем фонеме *х*, од говора Срба у том крају (стр. 120—121).

И у говору Бихора, а та је зона „претежно муслиманска“ постоје фонетске разлике између гласова *ч* и *џ* на једној страни и гласова *ћ*

и *ћ* на другој страни. Мијешања, тј. међусобног замјењивања ових гласова, налазимо као индивидуалну особину „код старијег света” али их млађи добро разликују (Барјактаревих: Бихор, 39).

Ја овдје посебно указујем на гњилански говор који по многим својим особинама припада Белићевом призренско-јужноморавском дијалекатском типу. А подручје Гњилана, да и то истакнемо, припада изразито билингвистичкој зони. Ту се данас „и у граду и у селу” говори и „српски и шиптарски”, а турски је „везан само за град” (Барјактаревих: Гњилане, 65). У гњиланском говору гласови *ч*, *џ*, *ш* „данас су палатализовани до извесне мере”, што је последица дуговјековног заједничког живота различитих језика и система (исто, 64—65). Истина, Д. Барјактаревих само констатује постојање палатализованости „до извесне мере” гласа *ч*, али у примјерима који се ту наводе та се фонетска компонента не истиче, уп.: човека, сас папучу, без реч, с петлице (стр. 86), два оцака, два човека, три учитеља, четири бубрега, четири доктора, овчаре, опанчаре, коваче, певаче (стр. 87). То би говорило да страни утицај, а у питању је утицај турског и албанског језика, није овдје избрисао фонетске дистинкције између *ч* и *ћ* и да се та два гласа јављају као двије засебне фонетске јединице. Истина, Д. Барјактаревих, разматрајући нешто шире овај проблем, каже да су се ту гласови, *ч* и *и*, изједначили са *ћ* и *ђ*, уп.: „Када се тиче мекоће гласова (африката) *ч* и *и*, које се изједначавају са *ћ*, *ђ*, овде нема никаквог проблема” (стр. 65). То би значило да и ту долази до фонетске неутрализације између африкатских парова, и то у корист оних палаталнијих. Колико је та појава овдје фреквентна, тешко је рећи. Материјал који наводи Барјактаревих, на жалост, није довољно фонетски издиференциран да би се на основу њега могли доносити неки закључци (исп. примјере на стр. 86 и даље). Све то, опет, говори да у гњиланском говору имамо појаву изразитије палаталности појединих гласова као општу, а да је појава ликвидирања африката *ч* и *и* присутна, али не и општа (исп. за Врање, Барјактаревих: Врањски говор, Врањски гласник, I, 1965, стр. 40).

У говору Мрковића, чији су становници примили ислам у „току XVIII вијека” (Вујовић: Мрковићи, 78), налазимо палатализованије гласове *ч* и *и* него што је то случај у нашем стандардном језику, али не код свих. За такву артикулацију ових гласова знају само они Мрковићи „који су дуже боравили у Турској” или они „којима је један од родитеља албанске народности”, иако се не искључује ни могућност чувања старије вриједности ових гласова (ор. cit. 204). Чини нам се да је на мрковићку артикулацију пресудан био утицај албанског језика,

као што је то раније констатовао проф. Стевановић за говор Баковице (Стевановић: Баковачки, 70—74).

У осталим говорима Црне Горе, тамо гдје имамо припадника исламске вјероисповијести, не указује се на одступања од стандардне артикулације у њиховом изговору. То вриједи за Пљевља (в. Ружичић: Пљевља), за данашњи Титоград (в. Стевановић: Источноцрногорски), иако ту проф. Стевановић указује на специфичности у говору титоградских муслимана које су везане за рефлексе старог вокала *ě*, на икавизам. Да је њихов говор карактерисала и нека посебност у артикулацији африката, без сумње би се и на то указало. Значи, ни ту нема никакве разлике која би била везана за конфесионалну припадност.

Цијела источна Херцеговина има потпуно очуване артикулационе разлике између наших гласова *ч-џ* и *ћ-џ*. То вриједи како за Муслимане села тако и за Муслимане Требиња, Билеће, Љубиња, Невесиња, Гацка. Истина, ја сам у говору неких Требињки биљежио полумекo *ч*, дакле *ч'*, али то је њихова индивидуална особина коју су оне могле да усвоје за вријеме школовања у Мостару или Сарајеву (в. Пецо: Источнохерцеговачки, 82).

Ова констатација вриједи и за централнохерцеговачки, ако се изузму Мостар, Столац и Чапљина — евентуално и још по неко село уз ова мјеста. Ја сам о томе писао у више наврата и то није потребно овдје понављати (в. Буна; Мјесто централнохерцеговачког, Јекавске оазе, Алагићеви мемоари). То вриједи и за сва муслиманска насеља у западној Херцеговини изузев Љубушког. То вриједи, добрим дијелом, и за сва муслиманска насеља у сјеверној Херцеговини, изузимајући, евентуално Коњиц и Јабланицу. Истина, ја имам из села Чехаре, непосредна близина Јабланице, прибељежака које говоре да је и ту јасно очувана разлика између *ч-џ* и *ћ-џ*:

*Чџхаре, чџтвџере, ђ свачему, чџвџам, чџршиџџм, зџчинџиџи, џрџкучџр,
џрџчџа, чџршиџџџ, чџниџ ми се, чџвик, џдџчџџ, вџјниџчџџ;
џџмиџа, џелешџнџхџ, џџба, хџџа, џџџџ.*

И Решетар има из Јабланице: *риџеч, сиџечем, чџвик* (Der štokavische, 81—82).

Према ономе колико се то може закључити на основу материјала који нам пружа Филиповићев рад о Рами, а и на основу мојих присјећања о томе говору рекло би се да и рамска говорна зона, или бар један њен дио, не зна за свођења двају африкатских парова на један. Код Филиповића имамо: *Прачићи, Хаџићи, Којићи, Грацац, Грачаница, Цафербеговићи* (М. Филиповић: Рама у Босни, Београд 1955).

Из Мркоњића, и Горње Санице ја имам потврда и за нормално-штокавску артикулацију ових гласова, али и за појаву *ч'*, *м'* и, рјеђе, да *ћ*, *ђ*, заступају сва четири африката.

Тако имамо из Мркоњића:

ушвариваџ, *Кључа*, *бачен*, *дочим*, *чекан*, *четирес*, *башиче*, *чђек*,
случај, *случају*, *четиресто*, *чланаринџ*, на *чуварствоу*, *механичар*,
јуче, *идчели*, *одличан*, *иучу*, *чђека*, *чџкај*

поред:

худноватио, *ћџкај*, *Мањаћу*, *добиће*

и

ч'џкај, *башч'е*, *јуч'е*

односно:

џамија, *хџа*, *хџиџа*

из Кључа: само *ч*, *и*:

дјечко, *четири*, *четири*, *кључки*, у *Кључу*, *чџкај*, *чђек*, *јучи*, *чуж*,
џамија, *џабџ*, *џаџ*

Из Кључа и Ружичић наводи: Кључ, чађ, чуво, Хаџићи, а Ружичић и посебно наглашава „код муслимана у општини Днолука на истоку од Јајца, око Приједора, Кључа и Бугојна, редовно је *ч*, *џ*” (Главније особине, 41).

из Горње Санице имам ове примјере:

случај, *идчели*, *чекан*, *четверо*, *јуче*, *јаче*, *чуж*, *чџа*, *иричџа*;
џамија, *џаџ*

рјеђе:

инач'е, *закључ'ку*;

и само једном: тађно.

Из Ризвановића (Приједор), ја имам потврде за *ч-џ*:

чуж, *чџкај*, *иричџа*, *илдче*, *илдџе*, *идчиџе*, *мџа*, *идџе* је, *мџак*,
иричџај, *вечеру*, *иарче*, *вечерџе*, *чужем*, *четириџе*, *чорбу*, *џи*;
свидџа, *хџа*, *Хаџо*, *Хџићи*, *хџиџа*, *иџера*, *хџија*

Ружичић је за Тешањ утврдио, и то смо већ видјели, да се гласови *ч* и *џ* разликују од *ћ* и *ђ*. То потврђују примјери:

чуваџ, *чувају*, *чувар*, *чудо*, *чудио*, *чули*, *иричџа*, *дочек*, *речи*,
иочела, *иричџе*, *иричџе...*;

џамију, *буџак*, *хџија*;

само једном је забиљежио *ћ* мј. *ч*: *коваџица* (Ружичић: Тешањ, 246).

За централну Босну, видјели смо, Брозовић констатује да има и мјеста гдје су фонетске опозиције између *ч* и *ћ* очуване: Крешево (кат.), дијелови сутјешког краја (кат.) и у долини Босне (прав.), поједини крајеви тузл. области (све три вјере, Ijekavskošćakav. 141)

И. Смаиловић тврди да је такво стање и у говору Муслимана Градачца, уп.: „U Kikićevu zavičaju ogromna većina stanovništva izgovora *č* i *ć*, *dž* i *đ* kako treba i gdje treba. Odstupanja su rijetka i nisu vezana za nacionalnost i konfesiju” (Smailović: Kikić, 521). У једној ТВ емисији (Сарајево) имао сам могућности да слушам говор мајке Хасана Кикића. Том приликом она је сасвим коректно изговарала сва четири наша африката. То потврђује и Смаиловић у поменутом раду.

III

Између ових двију група, са јасно исказаним фонетским опозицијама *ћ-ћ*: *ч-ћ*, *ч-ћ*, налази се трећа група говора у којој немамо искристалисане фонетске вриједности ових гласова, у којој, управо, имамо или *ч'-м'* у функцији сва четири наша африката, или, пак, поред ових гласова имамо још и *ћ-ћ*.

За подручје централне Босне: Завидовићи-Жепче-Немила И. Брабец констатује постојање *č'*: *č'овик*, *č'vač'ak* (I. Brabec: Istraživanje govora u srednjoj Bosni, Ljetopis JAZiU, 64, стр. 346), иако ту имамо и: *govehče*, *čavka*, *počeše* (стр. 345).

Брозовић такво стање види и у Маглају (муслиманско становништво) и Сарајево (католичко становништво, Ijekavskošćakav. 141). Само ће ту бити неки неспоразум. Брозовић се, наиме, овдје, за Маглај позива на Ружичића, а код Ружичића, видјели смо, експлиците стоји да су гласови *ч* и *ч* „у Маглају изједначени са *ћ* и *ћ*: *ћудо*, *ћишав*, *ћојка*, *ћађе*, *ћишири*, *ћадори*...” (Тешањ, 246), иако ту налази и двије потврде за *ч*: *печењака*, *одједноч*, и једном *чаба*, за које каже да му није јасно „шта они претстављају” (исто). За Сарајево Брозовић се позива на Шурмина, уп. „za Sarajevo Šurmin kao i obično ima dobro uho, ali manje uspjешно interpretira“ (ор. cit.). Шурмин, међутим, јасно каже, то смо ми овдје већ навели, да се „гласови *ч* и *ћ*... данас готово никако не разликују“ и да се ту јавља *ч* мј. *ћ*: *куча*. Ова је особина нарочито карактеристична за говор Муслимана „u govoru pravoslavniјeh preteže izgovor glasa *ć*, a u katolika većinom nekako kao da se јеš оража razlika“ (Šurmin: Sarajevski, 192). Дакле, Брозовић неоправдано оптужује Шурмина, који, истини за вољу, није био богзна какав ди-

јалектолог. Али, опет истини за вољу, рад о сарајевском говору знатно му је бољи од оног о херцеговаком говору. Што се тиче нашега проблема, Шурмин је ту јасан: конфесионалне разлике на извјестан начин одражавају се и у овој фонетској особини. Он, додуше, каже да само Муслимани имају *ч* мј. *ћ*. Да ли је то *ч-ч'*, то је друго питање.

Такве вриједности африката *ч* и *џ*, тј. *ч'* и *џ'* ја сам билијежио у Бањој Луци:

ч'а̀ришија, *ч'бјк*, *џрич'а*, *џџрич'ала*, *ч'џкај*, *ч'џџири*, *ч'џвај*, *ч'џсто*,
џдч'ињи, *ч'џша*, *ч'џји*, *ч'џљад*, *ч'џбани*
џ'амија, *џ'абе*, *џџиц'а*

иако ту и *ћ* мј. *ч*, *ђ* мјесто *џ*.

Скендер-Вакуфу:

ч'џј, *ч'џџири*, *ч'џвеку*, *ч'џста*, *ч'џљади*, *џдч'б*, *џџеџрич'*;
џ'амију

али и ту је сасвимо бично: *доџекасмо*, *џамија*

Раније су наведене потврде за *ч'* и *џ'* из Мркоњића и Горње Санице. Управо из Мркоњића имамо: *ч'екај*, *башч'е*, *јуч'е*, а из Санице: *инач'е*, *закључ'ку*. А и у Ливну, и његовој околини, имамо *ч'*, *џ'* (Чустовић: Ливно, 106).

IV

Ако бисмо изнесени материјал пренијели на карту, добили бисмо овакву слику:

Постоје неколике зоне гдје су груписани говори Муслимана према изговору наших африката, и то:

а) зона која се налази источно од линије Шамац-Тузла-Сарајево-Пазарић-Мостар-Столац. У тој зони, назовимо је јекавском, сви Муслимани углавном имају јасно издиференциране гласове *ч-ћ*, *џ-ђ*. Ту не долази ни до палатализовања првих, ни до мијешања једних са другим. Оно што одступа од стандардних артикулационих норми у тој зони нанос је са стране и никако не чини органску особину фонетике аутохтоног становништва;

б) зона која се налази западно од назначене линије, назовимо је икавском, није јединствена и не пружа хомогену слику када је у питању изговор африката. На подручју које би се, у grubим цртама, могло овако омеђити: Приједор-Бања Лука-Добој-Тузла-Кладањ-Сарајево-Пазарић-Горњи Вакуф-Мркоњић Град-Кључ-Сански Мост-Приједор у говору Муслимана углавном се јављају гласови *ћ* и *ђ* у функцији сва

четири наша африката. Истина, и у тој зони има већих оаза гдје се још увијек чува фонетска разлика између *ч-џ* и *ћ-џ*, рецимо у троуглу: Тешањ-Градачац-Прњавор, а у тој зони има и мјеста гдје се факултативно јављају и *ч-џ* и *ћ-џ*, или, пак, *ч'*, *џ'* врше функцију свих тих гласова. Најизразитије свођење двају парова африката на један имамо управо у централној босанској зони: Зеница-Травник-Горњи Вакуф-Сарајево;

ц) постоји још једно подручје гдје су избрисан ефонетске дистинкције између *ч* и *ћ*, *џ* и *џ'*. То је централнохерцеговачка говорна зона: Мостар-Чапљина-Столац, укључујући и Љубушки из западне Херцеговине;

д) Ливно на једној страни, са својим *ч'*, *џ'* и Имотски на другој страни, са својим *ћ*, *џ* чине одвојене оазе и изискују засебна објашњења.

Као што видимо, у питању су двије веће изразито одвојене зоне које одвајају не само рефлекс *џ* него и природа, управо фонетске врсте једности африката. Али се и међу њима могу успоставити неке генетске везе, бар тако се мени чини.

У источној групи, јекавски говори, старе гласовне скупине: *šć* — *ždž* „упрошћене су губљењем фрикативне компоненте код африкате” и дале су *šć > št*, *ždž > žd* (Бошковић, Упоредна граматика: 84). А. Белић уз ове скупине веже и африкату *ч*, уп.: „У штокавском имали смо такође *шч* (меко) и *ч* меко, и то се стање сачувало у старијем икавском новоштокавском са преласком *шч* у *шћ*” (Белић: Фонетика: 115, в. и Ившић: Поредбена граматика, 143). Дакле, процес је овдје доста јасан: напореда са очвршћавањем скупина *шч* и *шћ* очвршћавао је и сугласник *ч*, а, равномјерно са њим, и *џ*, уколико је тај глас тада постојао у нашој фонетици (нешто више о овој појави, о очвршћавању некада палатализованих сугласника в. код А. Вајана: Упоредна граматика, I, 40—61).

Уколико се данас у зони тих говора јављају палатализовани гласови *ч* и *џ*, а о палатализованости других сугласника или сугласничких скупина ту и нема помена, ту појаву, по мом мишљењу, треба сматрати новијом. И она је некакав нанос са стране. То вриједи како за Фочу, Горажде, тако и за Нови Пазар. Али ја ту појаву никако не бих везивао за конфесију и националност. Могуће је да је то данас особина муслиманског живља, мада није увијек тако, узрочнике тој појави ја бих прије тражио у остацима оних исељеничких колона које су се тудакретале ка истоку него у њиховој религиозној опредељености (исп. о овоме Ј. Цвијић, Балканско полуострво 142). Ван те стазе у овој зони говор Муслимана се никако природом африката не одваја од говора

других. Источна Херцеговина, гдје имамо и читава подручја настањена Муслиманима — Подвележје, Борац, Фазлагиха Кула, уопште не зна за ову појаву, уколико то млађе генерације не уносе, али не више као припадници једне конфесије или нације него као припадници једне генерације.

За икавске говоре, уколико бисмо ишли за Белићем, такође је све јасно: ту је сачувано старије стање, са изузетком што је *ич'* прешло у *ић* (Фонетика, 115). Проф. Белић ту каже да су се ови говори (тј. штокавски икавски, А. П.) са тим цртама (*звизђи*, *огњишиће* и *меким ч*) сачували у Посавини, Босни и Далмацији (исто). У раду о шћакавском говору (ЈФ XXIII), видјели смо, Белић је дао своје коначно схватање тога проблема. Он ту пише, да то и овдје истакнемо, да његов западни говор представља „штокавски говор извесне врсте” који има у својој структури *šć* и *žj*, а ова га посљедња особина искључује из круга чакавских говора и даје му посебно мјесто у границама штокавског дијалекта. Тај говор, уз то, одваја од чакавског, а и од штокавског „*č'* (свакако и *d'ž'* уколико се оно у нашем језику тада јављало)” јер је и прасловенско *ч* било меко, као што је меко у савременом руском језику „па се та његова мекоћа задржала у западном дијалекту, док се и у чак. и осталим шток. изгубила (Значај, 70).

Проф. Башковић није одушевљен оваквим рјешењем проблема о коме је ријеч у икавским говорима. Код њега читамо: „У чакавском и икавском штокавском дијалекту српскохрватског језика налазимо уместо група *šč* и *ždž* рефлексе које је тешко извести из прасловенског *šć* и *ždž*, иако то многи чине: у чакавском *št'* и *žj < žd'*, у икавском *šć* и *žj*” (Упоредна граматика, 84—85, о овоме исп. још и ниже у овом раду).

Код А. Вајана о овоме читамо: „En serbo-croate occidentale, *šć*, *žj* (*žj*) sont également les formes alternantes de *sk*, *zg*: *iskati... ištem* et dial. *iščem*. Ces traitements, et ceux du slovène, sont suspects d'être les produits d'un remaniement ancien, comme aussi s. cr. *č*, *d* de **tj*, **dj*, qui, des groupes alternant avec *st*, *zd*, les aurait étendus à ceux qui alternent avec *sk*, *zg*” (Вајан: Упоредна граматика, 71). Говорећи о првој палатализацији и њеним резултатима у словенским језицима Вајан каже: „On ignore si les traitements *šć* et *žj* (de *žj*) du serbo-croate occidental et du slovène continuent phonétiquement *št'* et *žd'* non durcis, ou s'ils ont été entraînés par les traitements des groupes **stj*, **zdj* avec lesquels ils se confondent” (op. cit. 49).

Док је еволуција старих гласовних скупина *šć'* и *ž'žd'* у штокавским говорима довољно јасна да се може прихватити понуђено

рјешење (о томе в. Белић: Прилози историји, 10 и даље; Пешикан: Неке напомене, 247—253, Ившић: Поредбена граматика, 142—144), еволуција тих скупина на икавском подручју није била тако једноставна и због тога ни понуђено рјешење за те говоре није општеприхваћено.

Проф. Белић је био мишљења да је „пред крај прасловенске епохе...*stj*—дало *š't'*, *skj* — *š'č'*, *zđj* — *ž'd'*, а *zgj* — *ž'dž'*”. Доцнији развитак ових скупина зависио је од дијалеката, и то овако: „у чакавском и првобитном кајкавском...*š't'* и *š'č'* изједначили су се у њима у *š't'*; тако исто и *ž'd'* и *ž'dž'* опет у *ž'd'*; у доцнијим епохама *t'* и *š't'* су остали неизмењени, а *d'* и *ž'd'* дали су *j* и *žj'*”. То се све дешавало прије доласка наших предака на Балканско полуострво или у раном балканском периоду, у оно вријеме када су се јављали замеци наших будућих основних дијалеката и када су чакавски и кајкавски, према Белићу, чинили једну ужу заједницу, а сви говори будућег штокавског дијалекта другу ужу скупину, иако је већ и међу њима било диференцирања, и управо на основи рефлекса скупина *š't'*, *ž'dž'* (в. Белић: Галички, стр. 13). У штокавском дијалекту, продужава Белић” добили смо нешто друкчији правац развитака: *t'* је дало *ć*, *d'* — *d''* а пошто је ту палатализација праћена фрикацијом „било је сасвим природно да се *š't'* и *š'č'* изједначе у *š'č'*... исто онако као што се *ž'd'* и *ž'dž'* морало свести на *ž'dž'*” (Галички, 13).

У четвртој књизи Ј Ф, у раду: Прилози историји словенских језика, о овоме читамо из пера проф. Белића: „Као резултат јотовања прве епохе у српскохрватском је језику добивено *šć* и *žđ* који су тако остали у чакавском говору, са изменом у групи *žđ* у толико у колико је *đ* прелазило у поменутом говору у *j*; у штокавским говорима (и екавским и јекавским свих врста) овакво *šć* прелазило је дисимилацијом у *št*, а *žđ* у *žd'*” (Прилози, 21). У продужетку се констатује да у „штокавском икавском говору имамо нарочите прилике” (стр. 22).

У Фонетици проф. Белића понављају се, углавном, његове већ изнесене мисли. За икавске говоре, пак, ту читамо да су они, са цртама *šć* и *žđ* и меким *č* сачували те своје значајке у посавском и по Босни и Далмацији (Фонетика, стр. 115), а у његовом врло значајном раду, у коме се даје цјеловитији поглед на развитак шћакавских говора, у раду: Значај западноштокавског дијалекта..., као што је то овдје већ и истакнуто, читамо да тај западни говор представља „штокавски говор извесне врсте” који има у својој структури *šć* и *žđ*, а ова посљедња гласовна скупина искључује га из чакавских говора и даје му штокавско обиљежје. Уз то овај говор, тј. западни, одваја од чакавских

говора, а и од осталих штокавских, његово палатализовано *č*, свакако, вели Белић, и *dž'* „уколико се оно у нашем језику тада јављало”, а то *č'* упућује на прасловенско *č* које је било меко, као што је меко у савременом руском језику „па се та његова мекоћа задржала у западном дијалекту, док се и у чак. и у осталим шток. изгубила” (Значај, 70, због тога Х. Куна неће бити у праву када Белићево схватање овога проблеми из ранијих година његовог рада узима као његово коначно мишљење о томе проблему, в. Куна: *Laštrić*, 105—106).

Из овога је, мислим, јасно да Белић веже резултате старих скупина *stj*, *zdj* и *skj*, *zgj* и да њихов даљи развитак одређује дијалекатска припадност поједине говорне зоне. У штокавским говорима последице дисимилације добиле су се скупине *št*, *žd*; у шакавским говорима крајњи резултат је био: *šč*, *žl* што ове говоре чини посебном скупином штокавских говора.

За чакавске и штокавско-икавске резултате ових старих гласовних промјена (скупина *stj*, *zdj*, *sk^e*, *zg^e*) проф. Бошковић каже да их је тешко извести „из прасловенског *šč* и *ždž'*” (Упоредна граматика, 84—85), а нешто ниже ту се даје теоретско објашњење проблема, уп.: „И овде, као код група *sk^e*, *zg^e*, *skj*, *zgj* (а ријеч је о измјени група *stj*, *zdj*, А. II.) одступају од општег развитка чакавски дијалекат српскохрватског језика са својим *št'*, *žj*, икавски дијалекат са својим *šč*, *žd* и говори словеначког југозапада са својим *šč*” и даље „у чакавском и икавском дијалекту рефлексни група *sk^e*, *zg^e*, *skj*, *zgj* и група *stj*, *zdj* изједначили (су се, А. II.) на тај начин што су у њима групе *š'č'*, *ž'dž'* прешле у *št'*, *žd'* < *stj*, *zdj*” (исто, стр. 100). Дакле, коначни резултат је исти. И старе палатализационе скупине и старе јотоване скупине дале су у коначном исходу исти резултат: *št'*, *žd'*. Из овога је сада лако изводити све данашње вриједности тих старих гласовних група (в. о овоме и код Пешикана, Неке напомене, 252—253).

А. Вајан, видјели смо, о томе пише: „En serbo-croate occidental, *šč*, *žd* (*žj*) sont également les formes alternantes de *sk*, *zg*: *iskati... ištem* et dial. *iščem*. Ces traitements, et ceux du slovène, sont suspects d'être produits d'un remaniement ancien, comme aussi s. -cr. *č*, *d* de **tj*, **dj*, qui, des groupes alternant avec *st*, *zd*, les aurait étendus à ceux qui alternent avec *sk*, *zg*” (Вајан: Упоредна граматика, 71). Говорећи о резултатима прве палатализације у словенским језицима Вајан каже: „On ignore si les traitements *šč* et *žj* (de *žd*) du serbo-croate occidental et du slovène continuent phonétiquement *št'* et *žd'* non durcis, ou s'ils ont été entraînés par les traitements des groupes **stj*, **zdj* avec lesquels ils se confondent” (op. cit. 49).

За нашу шћакавску проблематику мислим да се могу примити рјешења која виде у тим гласовним групама уједињене резултате и промјена старијих скупина *skj*, *sgj* и скупина *stj*, *sdj*. Ако су те групе дале *št'*, *žd'*, процес је, фонетски, ишао у правцу развијања палатално фрикативне компоненте чији је коначни резултат била скупина са једним фрикативом и једним африкатом: *šć*, *žd*. Мислим да овдје не морају са штокавским шћакавцима да иду заједно и чакавски и кајкавски говори (исп. о томе код Белића: Периодизација стр. 4, а за словеначке прилике в. Ramovš: *Konzonantizam*, 252—286). И Рамовш прихвата неједнак развитак гласова *t'* и *d'* у западној групи јужнословенске језичке скупине, уп.: „Razmerje med slov. (kajk., čak.) *ć*, *č-j* in štok. *ć-đ* nam kaže, da se je pri glasu *d'* prvotnih govorov na slov.-kajk.-čak. ozemlju izvršila izprememba v-j- prej, predno se je pri *t* razvil spirant *š*...če se to ne bi izvršilo, tedaj bi morali ob času *t*>*t'*š dobiti tudi *d'*ž<*d'*, kakor se je to v štokavščini, v ruščini in v zapadni slovanščini tudi zares zgodilo” (Ramovš, *Konzonantizem*, 264:—265 а он се ту позива и на Белићев чланак у RES, I, 20).

Одавде би проистајао закључак да су сви штокавски говори, укључујући и шћакавске, развијали палатално-фрикативну компоненту како у *t'* и *d'*, тако и у *št'* и *žd'*. Први ће дати *ć-đ*, друге скупине *šć*, *žd*. За источни дио штокавских говора даља еволуција ће ићи у правцу очвршћавања оних гласова и гласовних скупина који нису били ни потпуно палатални ни потпуно веларни. Отуда у тим говорима поред наслеђених *ć* и *đ*, као палаталних сугласника, очврсле скупине *št* и *žd*, као и очврсло *č* и *g*.

Друго је питање да ли је процес очвршћавања морао бити реализован у свим категоријама ријечи без изузетка. Ја мислим да није. Познато је да су примјери као: *чаићџах*, *џошћџах* и *гушћи*, *чешћи*, а који су настали у процесу старог јотовања, изискивали посебна објашњења, јер се својим скупинама *šć*, тако и *žd* у *бражћџах* и сл., нису уклапале у резултате који су старе скупине *št'* и *žd'* дале у говорима штокавског дијалекта (в. Белић: Прилози историји, 20—24, као и Ившић, Посавски, 135—136). Белић *šć*, *žd* у тим примјерима објашњава анолошким уопштавањем африката *ć* и *đ* уз основно *c* и *z*. Према односу који имамо у *муџиџи-мућџах-мућен* јавило се и *часџиџи-чаићџах-чаићен*; према *љуџи-љући* и *честџи-чешћи* и сл. (Прилози историји, 23) Ово и овако формулисано објашњење у нашој науци је било прихваћено као једино могуће. Ја сам, пак, радећи на проблемима везаним за наша јотовања дошао, на основу података које нам нуде наши историјски споменици, до другачијег закључка. Дошао сам до закључка да секвенце *шћ* и

жћ, добијене у процесу старијег јотовања и палатализације, нису морале, обавезно, да дисимилацијом прелазе у *ши*, *жд*. Извјесне категорије ријечи, као што су, нпр. имперфекат, трпни гл. придјев или компаратив, због своје велике фреквенције нису никада ни уопштиле дисимилацијом добивене скупине *ши* и *жд* него су знале или за напредну употребу и старијих скупина *шћ*, *жћ* и новијих скупина *ши*, *жд* или су, скоро редовно, чувале старије стање. У мом раду о томе проблему: Промене непалаталних сугласника — читамо: „Могуће је... да дисимилациони процеси о којима говори проф. Белић нису до краја спроведени ни у једном штокавском говору и да су двојаки облици, тј. они старији са сугласничким скупинама *шћ* и *жћ* и они млађи, настали у процесу дисимилације, односно депалатализације, са групама *шт* и *жд*, донесени на Балкан и да су се доста дуго напоредо употребљавали” да би доцније скупине *шћ*, *жћ* биле подржане резултатима новог, српскохрватског јотовања (стр. 176). Према томе, одступања на која наилазимо у источној групи штокавских говора, тј. примјери са очуваним старијим скупинама *шћ* и *жћ* не морају бити резултат подновљеног јотовања, како се мислило, него могу бити продужетак старијих резултата, добијених у процесу гласовних измјена прије доласка наших предака на Балкан. Ово се, истина, қоси са законом о безизузетачности у вршењу гласовних промјена, али је тај закон знатно раније оспорен, и на више примјера је доказано да је безизузетачност само теоријска претпоставка. У живом језику, било које епохе, увијек ће се наћи по неки примејр, који због ових или оних разлога, не иде у прилог тог закона.

У источној групи штокавских говора, дакле, преовладавале су скупине *ши* и *жд*, а само у одређеним категоријама ријечи ту се чувају и старије гласовне секвенце, *шћ* и *жћ*.

У западној групи говора, оној са икавским рефлексом јата, која је и иначе показивала знатно више архаичности у својој еволуцији него источна група, и која је имала свој властити развитак и своја властита рјешења, овај процес је могао или да се уопште не јави, и да се очува старије стање до данас, или је тај процес, процес дисимилације и очвршћавања како скупина *šć* и *žđ* тако и африката *č* и *dž*., текао врло споро тако да савремени говори показују управо стање које је у фази превирања. Ситуација коју налазимо у западнобосанским икавско-шћакавским говорима, а коју ћемо доцније навести, то ће све да потврди.

Поред ове двије изразито различите скупине говора, а у границама нама до сада познатих фонетских вриједности африката *č-c*, *dž-d* постоје још двије групе говора са нестандартним артикулационим вриједно-

стима тих гласова, све ово, опет, без стања које налазимо у Босанској крајини, у западnobосанским икавским говорима. Постоји једна зона у којој африкате \check{c} и $d\check{z}$ врше функцију обају африкатских парова. Такво стање имамо у централној Босни: Немила-Завидовићи и једном дијелу Босанске крајине: Мркоњић-Кључ-Бања Лука. Могуће је да је овакво стање обично и у неким другим предјелима Босне, али за сада ја имам потврде из тих региона. Истина, такво стање ће се наћи и по-негдје у источној Босни: Фоча-Горажде, све, наравно, у говору Муслимана, али је то некакав нанос из других босанских говора. У овим говорима, тј. у говорима централне Босне и долине Врбаса, па и њиховим истуреним пунктовима у источној Босни, имамо \check{c} и $d\check{z}$ у функцији и $\check{c}-d\check{z}$ и $\acute{c}-d$. Тешко је рећи куда ће се даље развијати ови гласови. Да није екстралингвистичких фактора који данас знатно утичу на физиономију говора, требало би очекивати да у говорима источне Босне, који не разликују два пара африката, преовлада стандардна артикулациона норма, тј. да се усвоје фонетске дистинкције између $\check{c}-d\check{z}$ и $\acute{c}-d$. Могуће је да ће и данас њихов еволутивни пут бити такав, али то сада ремете многи чиниоци везани за масовније кретање становништва и средства масовне информације, која, на жалост, не његују увијек стандардни изговор.

У оним другим говорима, централна Босна и средишњи ток Врбаса, процес би, највероватније, ишао у правцу потпуне палатализације гласова \check{c} и $d\check{z}$ и њиховог једначења са гласовима \acute{c} и d , нашег стандардног језика. Данас је тешко предвидјети како ће се даље ту развијати ови гласови. Могуће су и ту неке диференцијације: град ће доста дуго чувати овакво стање, село ће, вјероватно, кренути ка стандарду. Није немогуће да ће се у градовима наставити процес палатализације и свођења гласова \check{c} и $d\check{z}$ на \acute{c} и d , тј. на уопштавање палаталнијих гласова у функцији нашег африкатског пара. Данашња ситуација упућује на такве претпоставке. Тешко је вјеровати да ће школа и средства масовне информације ту много допринијети на усвајању стандардних гласова $ч-ћ$, $м-ђ$.

Постоји још једна зона гдје немамо у говору Муслимана очуване фонетске разлике између двају парова наших африката. То је централно-херцеговачко подручје: Мостар-Чапљина-Столац са обухватањем Љубушког у западној Херцеговини, и Ливна. Како објаснити појаву неразликовања африкатских парова у говору ових мјеста, или шире у говору Муслимана ових зона. Ја сам о централнохерцеговачкој проблематици писао у више наврата. Тамо је речено да нема никаквог основа да се ова фонетска појава доводи у везу са конфесионалном

припадношћу. То поготово не вриједи за данашњу ситуацију. Ја сам и раније помишљао да је централнохерцеговачко стање некакав наставак ситуације коју налазимо у западним говорима. Помишљао сам на носе из говора који се налазе западно од Неретве (в. Мјесто централнохерцеговачког: 309—318 и Јекавске оазе). Данас сам, последице Шимундићевог рада о говору Имотске крајине и Бекије, још више склон таквом рјешењу. Наиме, ситуација коју Шимундић налази у тој говорној зони, и управо у Имотском и једном дијелу Имотске крајине, упућује на закључак да је такво стање раније било ту обичније и да су иселјеници из тих крајева такве фонетске вриједности наших африката разлијели по Херцеговини, свуда тамо докле су допирали и гдје су били бројно јаки. А то су херцеговачки градови и, евентуално, нека приградска села. Гдје није било ових уселјеника, нема ту ни фонетске нестабилности у изговору наших африката. Ја сам, дакле, склон да вјерујем да је у централнохерцеговачку зону ова особина унесена из западних говора који су је могли да развију или под утицајем далматинских говора, линијом: Имотски-Љубушки-Мостар. или, пак, под утицајем западнобосанске ситуације, управо да чувају те фонетске значајке као саставни дио западнобосанских шћакавских говора; то би вриједјело за Ливно, које и припада том типу босанских говора, а Имотски је више окренут Далмацији и њеним говорима.

И ова разматрања проблематике везане за природу наших африката, и шире, указују на двојако поријекло појаве свођења двају африкатских парова на један и то: а) централна зона ту је особину могла развити самостално, без икаквог страног подстицаја. У тој зони је, наиме, цио еволутивни процес текао знатно спорије него што је то случај у другим штокавским говорима, а као посљедица таквог спорог хода у језичкој еволуцији ту је остало и *šć*, *žđ*; није се, дакле, отишло у депалатализацију и очвршћавање. Африкате *č'* и *dž'* ту су, насупротив осталим штокавским говорима, оним источног дијела штокавског подручја, а што је у складу са судбином секвенци *s't'*, *ž'd'* — развијале своју палатално фрикативну компоненту, што је дало у крајњем резултату *šć-žđ-č-đ*. Истина, ни у овој групи говора, као уосталом ни у оној првој, овај процес није морао ићи праволинијски, нити је морао обухватити све примјере. Као што у источној групи говора има примјера са *шћ*, *жђ*, без обзира на то како их ми објашњавамо, тако се може десити у западном дијелу штокавштине да имамо примјера са *št-žd*. б) У другој групи говора, који такође не знају за фонетске разлике између наших африкатских парова, узрочници могу бити спољни. То вриједи како за зону према албанском тако и за зону према другим

сусједним језицима чија фонетика не зна за опозиције *ч-ћ*. Такав је случај, нпр., у говору Ђердапске зоне (исп. код мене: Ђердап, 199). Све оно што није у непосредној вези са ове двије говорне skupине, да се лако повезати са њима и, без сумње, сва одступања од нашег фонетског стандарда у већини других говора генетски су везана за ове двије групе говора.

Дакле, ја не искључујем могућност утицаја страног језика на нашу фонетику, не, чак, ни на природу наших африката. Али, за разлику од неких других испитивача народних говора који појаву неразликовања двају парова африката објашњавају првенствено страним утицајем — без обзира на то какви су нелингвистички моменти могли пратити ту појаву-, ја сматрам да на босанском подручју, и првенствено у границама те наше говорне зоне, узрочнике за појаву неразликовања гласова *ч-и* и *ћ-ђ* треба тражити у фонетској структури тих говора. Домаће прилике су уродиле ту појаву. Страни утицај, ако га је ту уопште и било, могао је само да потпомогне њеној бржој кристализацији, али никако и да буде њен подстрекач. Све ово има ослоња и у чињеници да нигдје на подручју о чијем је фонетским особинама овдје ријеч нисмо имали билингвизам као општенародну појаву. Странци нису никада били тако бројни да би својим присуством могли да ремете нормални развитак језика аутохтоног становништва. Појединачни уселиници са несловенским матерњим језиком на овом тлу брзо су се асимиловали и прихватили језик старинаца као средство за комуникацију. Истина, они су могли и даље да чувају свој матерњи језик, али његове фонетске карактеристике нису могле да постану опште. Наш језички елеменат, напротив, саображавао је и стране гласове према својим фонетским обрасцима. Страно *к'* примано је као *ć:šecer, dućan* или је депалатализовано и остало као задњонепчани оклузив: *šeker*. То вриједи и за палатализовано *g:gul-đul, legen-leđen* (в. Škaljić: Turcizmi, 28 и даље). У периферним зонама наше језичке области, тамо гдје је од најранијих времена било билингвизма, и то масовног билингвизма, страна фонетска структура могла је да ремети природу наших гласова и да наметне своје фонетске обрасце и за неке наше гласове. То је појава која иначе карактерише језичка подручја у пограничним зонама и не представља никакав спецификум нашега језика. (исп. о овоме код мене: Утицај турског језика).

Да искључиво присуство турског језика није могло условити појаву ликвидирања једног африкатског пара у нашим босанским говорима, говори и ситуација коју налазимо у македонским и бугарским народним говорима. У македонском језику, зависно од изворне фонеме, имамо *k':dž šek'er:оца, мамџа* (исп. И. Филипошки: Неготинскиот говор,

16), односно: *к'оше*, *к'уџук:алваџија*, *аџија* (Б. Видоески: Кумановскиот говор, 93, 126). У Историји македонског језика од проф. Б. Конеског читамо да су туђи гласови *к* и *г* меко давали у македонском *к'* и *г'* *к'ерамида*, *анг'ел* из грчког, а то је нарочито честа појава у ријечима преузетим из турског језика: *к'ор*, *к'аи*, *г'ол*, *г'увеч*. „Турските севквенци *кӱ*, *кӱ*, *гӱ*, *гӱ*, пише ту проф. Конески, се адаптирале во нашиот јазик како *к'о*, *к'у*, *г'о*, *г'у*... Мекоста пак на *к* и *г*, која во турскиот јазик во овие групи не е релевантна, при адаптирањето на соотвесните турски зборови во нашиот јазик причинала да се јават гласовите *к'*, *г'* во позиција пред заден вокал (Конески: Историја, 69—70) Фонетска природа тих гласова, може да се креће од меких плозива *к* и *г* до гласова „са изразитом фрикцијом“ сличних нашим *ћ-ћ*. (исто, 70). А турски језик је утицао и на македонски језик у творби речи, нарочито тамо гдје је било чифлука и гдје је домаће становништво усвајало „изговорот на Турците“, а ни ту није искључен утицај турске администрације (ор. cit. 72).

Као што видимо, у македонском језику, гдје је такође било утицаја турског језика, турски гласови су се фонетски једначили са домаћим гласовима и примали њихове артикулационе особине. Истина, овдје се одмах може рећи да је у Македонији изостала масовнија исламизација и да није било онаквих услова за усвајање страних фонетских образаца као што је то био случај са Босном. Ова констатација је тачна, али је, исто тако, тачно да је и на подручју Македоније било билингвизма, да су и Македонци путовали у Турску-ријечју да су се и ту стицали сви моменти, осим религиозног, као и у Босни, па, ипак, ту је преовладала домаћа фонетска структура, а не страна. На питање: зашто? Одговор би могао бити двојак: зато што ту није било масовније исламизације и што није било психолошких разлога да се усвоји нешто што је туђе. Али би ту могао да се да и овакав одговор: У фонетској структури домаћег живља није било основа да се наметне исговор странаца, без обзира на њихов број, и домаћем становништву. Дакле, домаће прилике нису погодувале било каквом страном фонетском обрасцу. Странац је могао имати у својој фонетици и *ч'* и *џ'*, на македонском тлу су ти гласови давали онакве фонетске вриједности какве су већ постојале у том језику. Домаћа фонетска структура ту је била и остала примарна. Страни гласовни наноси су се уклапали у ту структуру не реметећи њене артикулационе обрасце.

Ни у бугарском језику, ни код бугарских муслимана, не налазимо у природи африката нешто посебно, што би резултирало из њихове религиозне определијености. Ст. Стојков у својој Бугарској дијалек-

тологији не указује на такве специфичности за галатски говор, којим се говори у зони Луковита и Тетевена. А „жители тих мјеста (то су: Галата, Градешница, Бугарски Извор, Помашка Лешница и Добревици у Тетевенској области и Румјанцево у Луковитском крају, А. П.) су мухамеданци (помаци) и познати су као ловчански помаци”, Ловчански помаци су ислимитизирани у току 17. вијека, а до тада су били павлићани (Стојков: Дијалектологија, 75—76).

Истина, има и бугарских говора који знају за палатализоване гласове *ч, ж, ш* и др. То су рупски говори, који заузимају простор јужног дијела Тракијске равнице, Странцу, Тракију, Родопе, Разлошку и Гоцеделчеву област, дакле, југозападни дио Бугарске, Стојков за те говоре каже да чувају меке сугласнике *ш, ж, ч* и да су по тој особини рупски говори доста архаични, јер су првобитно меки сугласници *ш, ж, ч* у другим говорима очврсли и прешли у тврде (оп. цит. 78). Дакле, у питању је један фонетски архаизам који је ту очуван до данас и за који се не траже узрочници у страном утицају, мада је таквог утицаја могло и ту бити, али он није примаран нити је реметио домаће гласовне односе.

Све ово упућује на закључак да је још у предтурском периоду постојала јасна издиференцираност између источног и западног дијела штокавске територије. Разлике нису биле само у рефлексима *é* него и у судбини африката *č* и *dž*, а и сугласничких скупина *šč* и *ždž*. Источни дио штокавског дијалекта ту је већ имао завршен процес очвршћавања и нове фонетске вриједности *-č-dž, št, žd*, мада ова посљедња скупина није у свим категоријама замијенила старију гласовну групу. У западном дијелу штокавштине процес очвршћавања реализовао се знатно спорије. Вјероватно су и у једном дијелу тога подручја *ч* и *ж* рано потиснули из употребе *č* и *dž*. То би вриједјело за крајњи западни дио те територије, тамо гдје и данас имамо такве вриједности ових наших гласова. У централном дијелу Босне, тај процес је могао бити недовршен. Доласком Турака многи већ започети процеси у фонетици и морфологији могли су бити прекинути, и не за кратко вријеме. Присуство турског језика, то није невјероватно, и природа његових гласова могли су процес фонетске диференцијације у овом дијелу Босне, ако је и био започет, не само зауставити, него му дати и посебно обиљежје — кретање у правцу уопштавања изразито палаталних гласова. Али, то је битно, турски утицај ту је био секундарног карактера. У фонетској структури аутоктоног становништва већ су постојали палаталнији гласови *č* и *dž*. Страни утицај ту је само потпомогао уопштавање палаталније артикулационе компоненте, на рачун њене, могуће, веларне компоненте. Зашто се то десило управо у централној босанској зони,

то је друго питање. У сваком случају историјске прилике погодовале су оваквом рјешењу. Не треба заборавити да је ова зона ушла у састав Турске империје знатно прије западнобосанске територије, Поуња, које тек крајем XVI вијека долази под непосредну турску управу, 1592. Бихаћ са околином. Дакле, неједнака хронологија у развоју појединих говорних особина, уз то и неједнака судбина појединих зона наше језичке области погодовале су и неједнаком развоју старијих гласова \check{c} и $d\check{z}$ и гласовних група $\check{s}'\check{c}'$ и $\check{z}'d\check{z}'$. У оним областима наше језичке територије у којима је прије доласка Турака у наше крајеве било завршено очвршћавање палаталнијих африката и искристалисано фонетско двојство: $ч-ш$: $\check{h}-\check{h}$, утицај турског језика није могао да мијења постојећу фонетску структуру; тамо, пак, гдје није дошло до такве диференцијације на фонетском плану, страни утицај је могао не само да успори даљи еволутивни процес него и да му да посебно обиљежје.

Према томе развој старих гласова \check{c} , $d\check{z}$ и гласовних група $\check{s}'\check{c}'$, $\check{z}'d\check{z}'$ могао би се овако шематски исказати:

западни дио штокав. д.		источни дио штокав. д.	
$\check{s}\check{c}-\check{z}\check{d}$ (са могућим одступањима регионалног карактера)		$\check{s}'\check{c}'$	$\check{z}'d\check{z}'$
		$\check{s}t-\check{z}d$	(сем одређених категорија промјенљивих ријечи)
$\check{c}-d\check{z}$ пјеће $\check{c}-d/\check{c}'d\check{z}'$	$\check{c}-d/\check{c}', d\check{z}'; r.\check{c}-d\check{z}$	\check{C}'	$D\check{Z}'$
		$\check{c}-d\check{z}$	(изузетци су на одређен начин везани за стање у западном дијелу штокавског дијалекта; периферија и ту чини нешто посебно.)

V

Западнобосански икавскошћакавски говори према резултатима старијих промјена сугласничких скупина sk^e , zg^e , stj , zdj , skj , zgj , а и природи африката $ч$, и $ш$, заузимају посебно мјесто у шћакавском говорном комплексу. Наравно, многе констатације које су овдје већ изнесене могу да вриједе и за западнобосанске шћакавце, али прије свега је потребно видјети какво стање имамо у границама те говорне зоне. Одмах се може рећи да је ситуација доста уједначена, мада не и потпуно

хомогена. То ће показати примјери који слиједе, а они ће се наводити из свих мјеста која су посјећена на терену, нешто преко тридесет, и даваће се у броју који одговара сразмјери забиљеженим примјерима:

Бакиши:

*чâсӣ, чй̄сӣо, човик, чў̄јѣм, чд̄јек, Чакр̄лије, Чâвкићи, чб̄јку. чей̄терес, чиф̄ӣија, чâкијѣ, чй̄ј̄у си, чѣк̄âј, чб̄рба, чâршија, чангр̄изљив, чдбани, чў̄йав, чў̄вâј се, чў̄вала сам га, члâн, члâнарина, чадор
унучâди, дугâчке, ӣдчѣӣи, ӣдчѣли су, ӣра̄унучâди, дй̄лачкали, сир̄дче, хр̄âӣчић, д̄јѣчко, шен̄ичӣӣӣе, д̄д̄ручак, д̄д̄ручкѣв̄ је, ӣр̄ичâ се, ӣр̄ичекâј, нâчекали се, у Њѣмачк̄б̄ј, из Нй̄мачкѣ, ӣлâч, Љў̄ӣоч, Глâмоч*

тако и:

Мац̄ари, Цѣ̄хво, Цѣ̄хва, Мў̄ја̄ӣћи, Мй̄ӣћи, илӣца, на илӣци, мâмија, ӣен̄цере, ӣӣцâма, хд̄ца, хд̄ӣӣнца, хд̄ӣӣнце, хâӣӣја, мў̄ма, сâмâк, ф̄ѣре̄ма, б̄уӣâк, бâмо, бац̄âнак, ӣâба, д̄ӣâк, о̄ӣâклија, Хац̄ѣра,

односно:

кў̄ћа, ӣћи, вр̄ӣћâ, ӯ вр̄ӣћи, кў̄ћи, кў̄ћӣӣӣӣе, Чѣ̄хӣћи, Сў̄љӣћи, ћâге ӣѣ̄ћина, ӣѣ̄ћ, сй̄мб̄ћ, ӣд̄мб̄ћ

као и:

ћâхкада, ћѣ̄ца, вӣћâј, вӣћâ, дб̄ћи, ље гд̄ћ хд̄ћен, вӣћâӣ

рјеђе:

ӣў̄ће

Бихаћ:

чâлма, чей̄ри, човика, чд̄јека, чѣму, чй̄ј̄у си, чиф̄ӣӣјâн, чй̄ је, чб̄јка, чей̄вдрца, чей̄вѣрца, чд̄ӣрља, чў̄јѣм, чў̄ј, чў̄вали су, чй̄ко, чѣк̄âј, чй̄сӣӣ, чй̄сӣили, чес̄ӣӣӣб̄, Чâчак, чей̄ркâ, чў̄вâр, чб̄рба, чâша, чâршија, чѣ̄ша, чй̄ӣав, чѣ̄сӣӣӣ, ӣдчѣӣи, ӣдчни, ӣр̄ичâј, ӣр̄ичб̄, ӣр̄ичекâј, сâчекâј, очерӯӣб̄, врâчâӣи, д̄јѣчко, у Деб̄ѣлачу, ӣр̄чѣ̄ћи, д̄д̄личан, скд̄чи, рў̄чâӣ, рў̄чб̄ сам, рў̄чâј, р̄ичѣ, вӣчѣ, у Њѣмачк̄б̄ј, у Њѣмачк̄у, из Нй̄мачкѣ, рѣ̄чѣмо, бац̄âчи, д̄чис̄ӣила, д̄д̄мичѣ, об̄учѣни, уч̄ӣӣѣља, о̄й̄асâчи, смд̄чӣӣи, изм̄ичила се, доч̄ӣкали, д̄сичена, нас̄ичу, зâвӣче о̄й̄асâч, Вр̄нд̄грач, ӣлâч, мâч, ӣр̄âч, р̄ич, кд̄вâч, бâц̄âч

тако и:

мâмија, мѣ̄мâӣ, ӣâба, Цѣ̄мâле, маб̄âлук, Цѣ̄хва, фй̄лц̄âн, хд̄ца, хâӣӣја, âце, Мац̄ари, б̄уӣей̄, б̄уӣâк, бâмо, свид̄д̄ӣба, ӣр̄д̄мӣц̄ба, ӣд̄мба

односно:

кў̄ћа, вр̄ѣ̄ћа, ср̄ѣ̄ћа, ӣћи, Бихâћа, Бй̄ӣћа, Бй̄ӣћани, Кб̄сӣћи, Кâсу-мовӣћи, Рй̄бић, Изачић, м̄лâд̄ӣћ, ӣд̄мб̄ћ, ӣр̄б̄ћи ће

тако и:

ка ће доћи, Бајракијаревић, узећу, ја ћемо изминити, ићу, младити, хушити, доћеро, Бегити, на ћесту, коће (код куће), сад је коће, итиће, кући,

као и:

вићо, вића, је, младити, Булса, Булдина, доћем, вићити, да добаћете, обаћи, мећа, хубар, да иреће, ироћи

Цазин:

чуо, чула, чим, четирис, четири, чиставе, чело, чекали, чизма, чд-јека, чорба, чистав, чалме, чараје, чељаде, чинија речу, најјачи, иричо, иовлачили, иовлачеће, заједнички, раднички, на челу, Хрњичин, ирича, идчеито, иодучавање, идо, кључеве, кључара, иљачке, мучили, илоче, ирчање, шенлучеће обрезавач, Грмеч, освајач, носач, бацач

тако и:

мамија, Рецо, хаџија, ханџија, омак, буџак, даџа, маба, мемаџи, илаџи, мелаџи

односно:

Мулић, ићина, ићином, ићи, Хасанага Пећки, на Пећки брди, иза Пећки брди, Пећане, наћераше, свића, кућа, ићи, крећала, воће, ирчуће, у кућу, ћеиенак, јоиче, у дућану

као и:

мећа, доћи, наће, младити, граћа, је, ироће, ирећи, краћа, рджен, рджена

Добреница:

чуџа, чела, ево чела, човик, човека, четири, Чайлина, чуџо, ио чдшице, чаша, чдјек, често, чџи Скочај, ишитоцео, идочуџо, лички, Личко Пеширово Село, личи иловача, без очинбога вида, у Скочају, увече, ирича, идчели су Гламоч, Грмеч, ковач

тако и:

свидоџа, мамија

односно:

је, јеца, Мрћа, младити, краћа, ичуће, ниће

као и:

Рогити, Бухаћ, свећеник, ћерка, ио дрвећу, у хошку, хће, оће, дћемо иџићемо идоити, доћерити, врића, накиће

чин, *ӣд̄ачно, ӯӣд̄чӯ, ӣр̄ичали, ӣд̄ӣиче̄, гр̄ачачк̄а вода, л̄д̄ӣачк̄а вода, дочикали, дӯњ̄алучки, ј̄ӯн̄ачки, ј̄ӯн̄ачк̄е̄ ӣј̄д̄сме, Лӣчанин Та̄ле, ӣо ӣр̄ича̄њу, јер̄ њеш војева̄иши Лӣчк̄им М̄ус̄ӣа̄јбегом, ш̄че̄й̄џ, ӣс̄т̄ӣдр̄ич̄а̄р, зна̄чӣ, ӣј̄д̄е̄в̄а̄чк̄а, ӣл̄д̄че̄мо, ӣј̄е̄в̄а̄чи, Ораш̄ча̄ни, ср̄ча̄нӯ ж̄илу, на о̄ја-са̄чу, у Њ̄емачк̄о̄ј, из Нӣмачк̄е̄, наӯчио, на̄чин, освид̄о̄чӣтӣ, ӯ очи, ӯчӣ, ӣр̄ич̄а̄м, изл̄ичио, ӣре̄йор̄учио, наӯчили, ј̄ед̄н̄е̄ р̄ичи, д̄д̄чек̄а̄ј, д̄ј̄е̄ч̄ак, др̄ук̄чӣј̄е̄, ра̄чӯна̄ј̄ӯ, ӣд̄ӣиче̄, вин̄чай, кл̄ӯч, Гр̄м̄еч, Кл̄ӯч, ӣл̄д̄ч, ко̄в̄а̄ч*

тако и:

Ц̄онс̄о̄н, ма̄мија, мӯма, целеш̄ачуху, х̄д̄иа, х̄а̄рији, ӣа̄ба̄ ӣи, ф̄џере̄а, Ха̄џӣре, ма̄мијск̄а вра̄ӣа, у ма̄мији, свид̄о̄ба, х̄д̄ин, х̄д̄ӣн̄ца, фил-ма̄н, цех̄ен̄ем, мӯме,

односно:

ћ̄и, ӣћи, ћ̄д̄бе, ӣр̄д̄лӣће, Ђ̄амка, в̄д̄ће, в̄д̄ћ̄ња̄к, свӣћа, мени њеш до̄ћи, ћ̄до, ћ̄или, ма̄ћех̄ински, на̄ћ

као и:

ћ̄џда, м̄џа, м̄л̄д̄ћ̄и, д̄д̄ћ̄е̄, р̄д̄ђена, в̄б̄јека, Бӯлса

У овом мјесту, и то углавном у говору једнога седамдесетогодишњака, који је дуже боравио у Америци, јавља се пснекад и *ћ* мјесто *ч*:

ћеш̄џрес, ћеш̄џнес, ћас му, д̄д̄ћекала ме, ћифӯӣши, без р̄ӣћи, ӣӣо се ӣӣћ̄е̄, ћиме, рад̄нӣћк̄а кл̄аса

и:

ћ̄а̄б̄е̄

Стекао сам утисак да је то његова индивидуална особина. У сваком случају овдје је чешћа нормалноштокавска вриједност африката, него што је одступање од нашег артикулационог стандарда. Могуће је да *ће* се у овом мјесту и у говору других наићи на понеки примјер са *ћ* и *ђ* мјесто *ч* и *џ*, али, понављам, то није општа појава у овом мјесту и не може се то сматрати типичном особином Куленвакуфљана. Ја сам, наиме, у говору неких других старца, који нису напуштали своје родно мјесто на овако дуго вријеме, констатовао стабилну артикулацију обају наших африкатских парова. Али не треба заборавити ни то да се Кулен Вакуф налази на граници према Лици и да са те стране нису искључени неки утицаји, мада овдје није нарушена основна артикулациона база ових гласова.

Орљани:

ч̄екић, ч̄ӯј, ч̄а̄ша, ч̄акија̄иши, ч̄акија, ч̄дра̄ја, ч̄акишире, ч̄им, ч̄унак, ч̄ин̄ӣ, ч̄ӯдо, ч̄ӯдно, ч̄е̄ш̄е̄, ч̄ӣји, с ч̄име, ч̄д̄јек, ч̄ӣӣа̄м, ч̄ӣӣала је, ч̄ӣӣа̄ӣ, ч̄ӯва̄ј, се ч̄е̄ка̄ј, ч̄ӣӣа̄во, ч̄е̄ш̄џнес̄ӣџ, ч̄е̄ш̄џдес̄е̄ӣ, ч̄ӣӣав,

као и:

млађа̄, ӣӯђ̄е, међа, гл̄ђ̄е, ерађа, рђ̄ени, рођ̄ење, рађ̄а се, ӣређа, ӣр̄ођ̄е, униђе, изађе.

Подзвизд:

*ч̄ек̄ај, ча̄ша, чуј, ч̄еӣри, ч̄им, ч̄ӣшав, ч̄ело, ч̄аршија, у ч̄аршији
учӣӣље̄ница, учӣӣе̄љ, ӣд̄че̄ли су, ӣоч̄е̄шак, сӣче, ӣд̄сӣче, ӯмаче;
кр̄ѣч, Гр̄м̄ѣч.*

тако и:

ма̄мија, мӯма, ме̄ма̄ӣ, мен̄аза, ма̄б̄е, ха̄мӣнца, х̄ма, да̄ица

односно:

ћа̄ћа, ћ̄ӯӣи, д̄б̄ћ, на̄ћи, свӣћа, св̄е̄ћа, ӣр̄ӯће, во̄ће, ӣла̄ћа;

као и:

млађ̄и, ӣређ̄а, међ̄а, д̄ођ̄и, р̄ђ̄а̄к, свађ̄а, ӣр̄ође, изађ̄и.

Покој:

*ч̄ојк, че̄ӣерес, ч̄ара̄иа, ч̄о̄ра̄иа, ч̄о̄јк, чӣсӣе, ч̄е̄ља̄д, чӯва̄, чуј, ч̄о-
бани, ч̄о̄ха, ч̄о̄рба, ча̄шница, ча̄шу, ч̄о̄јку, ч̄е̄ӣири, ч̄е̄ӣри, ч̄е̄ка̄ӣ,
ч̄ек̄ај, чӣјӣ, чӯва̄ј се;*

*П̄о̄к̄о̄ј̄ча̄ни, ӣрӣча̄ње, ӣо ӣрӣча̄њу, ск̄о̄чӣо, ӣрӣч̄о, ко̄ӣа̄чи, ӣр̄ек̄ључе,
у крӣӣич̄н̄о̄м сӣа̄њу, за̄качӣо, из̄ба̄чено, ко̄на̄чӣӣӣе, д̄ӣрӣча̄ј, за̄чӣни,
ӣрӣчек̄а̄, ӣрӣча̄ј, ӣрӣчек̄а̄ј, мӯчӣ, мӯче̄ње, ма̄чка, др̄а̄ча, др̄ља̄ча;
кр̄ѣч, Гла̄моч, ӣла̄ч, брӣја̄ч;*

тако и:

*ма̄мија, мӯма, ма̄ба, да̄ја, ӣѣ̄нере, фӣлӣа̄н, у фӣлӣа̄ну, свӣдо̄ѣба,
ба̄мо, ба̄ма̄нак;*

односно:

*ӣре̄ћи, х̄о̄ћеш, с̄је̄ћа̄ш се, ћ̄и, ћ̄ере̄, не̄ће, из Зӯлӣћа, осам е̄рӣћа̄,
десе̄ӣ е̄ре̄ћа̄;*

као и:

вӣђ̄а̄, млађ̄ӣ, међ̄а, ӣређ̄а, д̄ођ̄и.

Прӣӣо̄ка:

*ч̄ек̄ај, ч̄е̄сӣо, ч̄ӣшав, чӯло се, чӯва̄ј, ч̄е̄ка̄ӣ, ча̄ше, ча̄шница, ч̄е̄ља̄ди,
чӣнӣ се, ч̄обани, ч̄о̄ба̄на̄, ча̄ӣрӣња;
на̄сӣче, учӣӣе̄љ, учӣӣље̄ница, учӣӣ, ма̄чка, ӣла̄ч̄е, ӣрӣча̄, ӣрӣчала се,
ӣр̄о̄чуло се, ӣрӣчек̄а̄ј, ӣла̄чи, ӣдо̄гача, П̄о̄к̄о̄ј̄ча̄ни, П̄рӣӣо̄ча̄ни, за̄час,
на̄чӯдӣӣ се, ӣрӣлӣчӣ, ӣо̄чини;
кр̄ѣч, ӣла̄ч, д̄бр̄уч, брӣја̄ч, но̄са̄ч;*

тако и:

ма̀мија, ма̀мијска̀ вра̀џа, мен̀аза, мѐмаӣ, ма̀ба, да̀ја, хџа, фи́лџан, фџера;

односно:

*ћи, њи, до̄ћ, њр̀лиће, во̄ће, вра̀ћа, ку̀ћа, ку̀ћи, ку̀ћишиће, ћу̀џи, на-
ћу̀ли џи, са̀ћи, са̄ћ мѐда, у са̀ћу;*

као и:

до̄ћи, ма̀ђи, кра̀ђе, мѐђа, њро̄ђе.

Рубић:

*чу̀о, ча̀омци, ча̀ше, у ча̀шрлу, чу̀ла, чу̀ва, чу̀вару, чѐкај, чѝстио,
чѝшава, чѐло, чѐстио, чѐбани, чѐиџор;*

*јуче, њрѐклуче, њрича̀и, њроз̀рчић, оба̀рача, во̀јнички, на ње́мачки,
ко̀ли, се́љачки, му̀чи, му̀чење, свла̀чи, обла̀чи, џма̀че, ум̀очи, мо̀мче,
мѝче се, смла̀чи, млѝчна, џомлѝчи, обла̀чи се;
ма̀ч, Бе́ч, Гр̀ме́ч;*

тако и:

*ма̀мије, ма̀мији, мен̀аза, ме́хџем, џума, ма̀ба̀лука, ма̀бе, Џе́ма̀л,
Ха̀ме́ра;*

односно:

*ћи, ће́ла, њи, њроз̀рчић, мо̀мчић, џде́раћа̀м, ве̄ће, хџе, во̄ће, свѝћа,
ко свѝћа;*

као и:

ћи, до̄ћи, сва̀ђи, звџџа̀ње, ма̀ђи.

Скокови:

*чѐџири, чѐџџерица, чѐкаӣ, чу̀ла, чѐљади
џрича̀, џдчѐло, лѝчи се, џричека̀ӣ, излѝчи, џмучило га, обла̀чи се,
џрича̀ се, ма̀чке, зве́чи, винча̀, винча̀ње;
Гр̀ме́ч;*

тако и:

хџа, ма̀мија, ма̀ба;

односно:

из Би́хаћа, ће́рку, њлу̀ћа, ку̀ћи, до̄ћера̀ли

као и:

ма̀ђи, џу̀ђи, ни́ђе.

Србљани:

*чѐше, чу̀ва̀р, чѝча, чѐкај, чу̀до, ча̀лма, чѐла̀ра, чѐјик, чу̀ј, чѝни,
ча̀сти, му̀чише, свачи́је, вучи́ца, ма̀чићи, ме́чка, за̀вла̀чи, Прѝџоча̀ни,*

*Приједорча̀ни, Грм̀елије, учла̀ни се, исичемо, дугачка, доналивача
Бѣч, Гла̀моч, ой̀асач;*

тако и:

*ма̀балука, ма̀мије, мена̀за, ф̀илма̀н, Рѐмићу, мѐмаи́скā, ба̀ро
мѝрије, Ха̀миновац;*

односно:

ћа̀ћа, ку̀ћи, во̀ће, мѣчѝћи, ку̀ћца, ку̀ће, ку̀ћама, хо̀ће, у ѝрдузѣ̀ћу;

као и:

мѐђа, ѝрдо̀ђе, мла̀ђи, мѐђу, ѝдслово̀ђа, ра̀ђā;

Ту и:

о̀йла̀ћкали, Ђѣ̀х, ћѣ̀шки, ѝла̀ћкали.

Без сумње, ове су ријечи у оваквој фонетској форми примљене из неког другог говора. Бројни примјери са јасно издиференцираним африкатама *ч* и *ћ*, *м* и *ћ* јасно показују да ту није у питању једначење ових гласова него прихватање неких ријечи у већ деформисаној фонетској форми (в. о овоме Šimundić: Imotska krajina, 71)

Сичијена:

*Чодо̀дари, чо̀дјек, Челиковић, ис ча̀ршијѣ, чу̀вај, чу̀до, од Чалдо̀ека,
чѝни се, мен с чѝни, чо̀јека, ми чу̀ли, чу̀ло се, чѐшѣрс врѝћа, чѐшовѣ
чѐшовало се, чѐше, чо̀јик, с чо̀јиком, чим, свāнѣ чѝзму, чо̀јка, чѐшѣверо,
чѐкај, чѐљна̀к, чѐла, чѐле, чѐле се за̀шири, чѐшѣверо;*

*дјеча̀к, на̀иичѣ, рѣ̀чемо, на ручку, ѝече, Му̀чало, ѝуче, ѝдвла̀че се,
ѝаиче, у Иѣ̀мачко̀ј, Иѣ̀мачкā, сѝричевић, о̀чин да̀јица, дочекива̀и,
злѣчин, злѣчина, рѣ̀чу, Вр̀нограч, гра̀нича̀ри, ѝлѣча, ѝарче, ѝовуче,
вра̀чара, вјѣчѝи, ѝаичке;*

*Бѣч, Гр̀мѣч, ѝла̀ч, са̀ч, крѣ̀ч, ой̀асач, нѣсāч, ѝега̀ч, ой̀ира̀ч, ѝро-
сѝира̀ч;*

тако и:

*ма̀мија, да̀ица, ха̀м, ма̀ду, Ма̀дари, на му̀ме, да̀јица, Рѐме, Рѐмо,
ѝемељ ма̀мије, мејда̀нција, мејда̀нцију, Филиј Ма̀марина, Филиј
Ма̀марине, бѝњеија, на̀мак, мејда̀нције, одма̀клија, јаба̀нција, срѝаза,
на му̀мај;*

односно:

*свѝћа, свѣ̀ћа, ку̀ћа, ѝћи, до̀ћ, ку̀ће, ус несѝу, несѝѣм, Бѝхаћ, лѝа
во̀ћа, сѝричевић, Пѐћиград, ћāбу, ѝонићеш, Изачић, на̀лићѣ кѝша,
Рѐмо Бѐгић, са̀ браћѣм, нѐрѣм, несѝѣв, ѝод глѣгићем, о̀ћерали;*

као и:

*мѐђа, ѝрѣђа, мла̀ђи, гѣвеија, ѝдѣу, ѝдѣш, до̀ђу, Бу̀лсе, ље, љѣко,
ѝрѣђѣш, рѣ̀ђен, ра̀ђā се, рѣ̀ђендан, љѣшеиша, љѣца, љу̀бар;*

Велика Кладуша:

чѡвик, чѡкāj, чѡло, чѡбук, чѡбр, чѡбра, чѡйали
 мājчак, мѡчка, ѡрѡчāj, ѡѡче, нājвече, ѡрѡчѡ, сājчови
 ѡйāsājч, Грмѡч, мājч;

тако и:

мājмија, мājба, меназа, мѡма, хѡма, филмиājн;

односно:

магарѡћѡ, кѡћѡ, сāj ћу јāj, ѡн ће дѡћи, Кулѡновићи, дѡћ, нājћи, ѡрѡ-
 лиће, водће, свићѡ, свића

као и:

мѡђа, ѡрѡђа, млājћѡ, слājћѡ, дѡћѡ, ѡрѡћѡ

али и: плаћка; ѡема што се објашњава, као и у осталим мјестима ове
 зоне у којима је очувана артикулациона разлика између двају парова
 наших африката — није у питању поремећеност осјећања за фонетску
 разлику између ових гласова него су те ријечи, и у тој фонетској форми,
 примљене из другог говора.

Тодорово:

чājкире, чѡјка, чājиру, чѡјри, у чѡјришак, чѡјверо, чѡјверѡѡ,
 чѡвājм, чѡјрдѡсѡѡ, винчājва, вѡчере, вѡчера, винчājѡѡ, вѡчијāj јājма,
 обѡучем, Изечѡћ, ѡдѡѡ, рājчѡн, рѡче, ѡѡче, ѡнѡчад, ѡрескѡчи, бājчѡ,
 ѡѡчак, Грмѡч, нѡсājч, ѡлājч, мājч, ѡросѡјрājч, зайѡшājч, ѡмѡшājч;

тако и:

дājји, хѡма, хājмија, Мѡрић, Рѡѡ, нājмак, нājмаком, мājмарија, ѡѡ-
 мера, ѡѡ ѡѡцѡру, свѡдѡѡѡ;

односно:

врѡћа, кѡћу, врѡће, ѡрѡћѡѡ, ћѡлим, ћājр, Мѡлкић, ћѡѡ, рѡћѡѡ, ћѡр,
 дѡћи, ѡѡмѡћ, нѡћѡѡѡ, свѡнѡћ;

тако и:

лѡђа, ћājк, мѡђа, свājће, ѡѡ, дѡћи, нājћѡ, рѡћѡѡѡ, рѡћѡн, рѡћājѡѡ, ћѡѡбар,
 из ћѡѡбра;

а само једном: у Тѡскѡј. Објашњѡње као и за друге примјѡре у овој
 зони

Трнови:

чājришији, чѡј, чѡјек, чѡјверо, чājришија, чѡѡ, чѡкājј, чѡвāj се, чѡјвере,
 чѡјверѡѡѡ, Чѡнѡјићи, чѡвājвало се, чѡѡѡѡѡ,
 рājчѡн, рājчѡнајѡѡѡ, обѡучен, обѡучем се, млājчѡ кājхѡѡ, ѡрѡкјѡѡѡ, ѡрѡчѡѡ,

стандардни изговор ових гласова је сасвим обичан на овом подручју Босне. Одступања од такве артикулационе нормe, као што ће се ниже видјети, нису честа. Није искључено да ће се на овом подручју наћи још неко мјесто са помјереном артикулацијом ових гласова, тј. са не-стандардном артикулацијом, али, то је сасвим сигурно, број таквих мјеста никако неће бити велик нити ће њихов број моћи да утиче на општи суд о изговору наших африката у овом дијелу Босне-а то је: постојаност нормалноштокавске артикулације код обају наших африкатских парова. Додајмо уз то, да је и у мјестима из којих се оvdје не дају потврде стандардни изговор, такође, обичан.

2. Другу групу чине она мјеста на овом подручју у којима нису јасно издиференцирани у артикулационом погледу гласови *ч-ћ*, *џ-џ*. У тим мјестима имамо најчешће *ч'* (ев. *μ'*). рјеђе се ови гласови ту једначе са *ћ* и *џ*. Истина, а то је потребно истаћи, у свим тим мјестима постоје и гласови *ч* и *џ*, нормалноштокавске артикулације, али њихова употреба није увијек стандардна, иако нисам наишао на појаву *ч*, *џ* или *ч'*, *μ'* мјесто *ћ* и *џ*, што се, такође, јавља у неким говорима Босне.

Да и ту дамо забиљежени материјал.

Благај:

чиџав, чим, чеџредесџи, лончић, чдвјек;

као и:

ч'араџе;

поред:

ћџкамо, ћџири, заћадило, сунћа се, мући, ћџа, наоћаде, ћараџа, дџију, мућно, ћџо, ћариџа

али само:

дајђе, ађе, дајђи.

Босанска Дубица:

ч'уј, ч'џкај, ч'иџав, ба'чу, ч'двјек, ч'џкају;

поред:

ћиколада, ћамџи, џџнићар, ћаџа, џућ;

односно:

μ'амија, кир'ају'ије;

поред:

ћамија.

Босански Пејровац:

чеџрес дрџе, чуџо, чџкај, чдвјек, чадор, чџиџ, чџму, Чџнић, чџиу, чуџо, чџиџила, чџкао, чџа, чеџрес, чџиџаво, чџиџунац, чеџри,

али и:

ħǝjek, ħǝjup, ħǝo, ħǝšri, ħǝraie.
ǝǝħekali, jǝħǝ, liħǝki, šǝǝħǝ, Liħǝani, zaiǝħǝšili, ħǝšveršǝ, ħǝšveršǝǝme, ličǝ se, doħǝkaiš, šǝǝħǝ, izǝħǝi, Ġraħǝaniča, unǝħǝǝdi, ĩreskǝħili, dħi, Sǝħǝ, ušǝǝħǝ, ǝǝħekǝj, dħisšili, ħisšǝ, iǝħǝ, u Beħǝ, isǝriħǝǝ, veħǝru, naoħǝle, bǝšħǝ, naħǝnijo, sveħǝšveršima, ħǝšveršisšǝ;

тако и:

kaiššičija, ĩenǝza, Rešo

поред:

ħǝbǝ, xǝħǝ, Reħǝiħ

Значајна је констатација да и у овим мјестима, чак и у говору истога лица, наилазимо и на употребу гласова *ч* и *ц*, без елемената палаталности. Друго је питање како све то објаснити, али је чињеница да једно лице, и у истом разговору, може да употреби све три фонетске варијанте африката *ч* ; *ч* и *ч'* и *ħ*. Такве случајеве ја сам сретао и у Босанском Петровцу и у Пећиграду. Рекао бих још и то да млађе генерације овдје више иду са стандардом.

Међу мјестима из којих се овдје наводи материјал једино се Благај и Пећиград издвајају бројем примјера са *ħ* мј. *ч*. Објашњење ове појаве у тим мјестима не мора бити исто. Благај припада општини Приједор, значи централнобосанском говорном типу икавскошћакавских говора. Према томе, то је једна од особина које карактеришу тај говорни тип као цјелину. Истина, Благај се нашао на списку мјеста из којих се овдје наводи материјала, али као крајња источна тачка гдје преовлађују особине другог говорног типа.

Пећиград је нешто друго. Ово мјесто се налази између Цазина и В. Кладуше, на западној страни нашега говора, и ту се не може помишљати на неку везу са централнобосанским говорима у којима имамо *ħ* и *ħ* мјесто *ч* и *ц*. Овдје би та особина могла бити и аутохтона, мада није искључено да је потпомогнута досељеницима из других крајева. Како и откуда, за сада не бих могао рећи ништа одређеније.

VI

А шта се о овој говорној особини може закључити на основу писаних извора који су настали на овом подручју? Одмах се може рећи да је тешко дати одређен одговор. Графичка неиздиференцираност не дозвољава да се да прецизан одговор на постављено питање. Наиме, у тим листинама имамо поред:

ostrožacka, pečatu, bnetackoi, činite, čuvati, riči, Malkoč; иако и:

Čafr, sandžaku

(Lopašić, Bihać, 235—248; Ljubić, Rukoviet, 7—8)

У листинама које је објавио Рачки (Starine 11 и 12) поред примјера као.

sisačkoj, konstainičkoga, tanačniku, čehaie, časti, rič — iz Kostajnice, imamo i:

Patačiću, kostainiče, viče dana, uranač — vranac, ne čemo/ne čemo, plačuci, iaučuci, pračena, iščemo

(Starine XI, 82—84).

Из Дубице имамо:

chasty, yunachke

поред:

niskychu, tomichy, iantolchychu, hochemo

као и:

doyde y z ochem k namy

(Rački, Dopisi, Starine XI, 85—86)

Из Дубице имамо и овакве примјере:

Šerica, Patacica, vece, kmetica, oprosceni list

поред:

časti, čemv, Žvraničv

али:

hogin, Reger

(Starine XI, 86 i dalje).

Као што видимо, непотпуност граfiје не дозвољава да се прати фонетска вриједност наших африката, чак и када бисмо били сигурни да су писари увијек били домороци, што није био чест случај, и када бисмо знали да је говорна ријеч налазила своју вјерну слику на писаћем материјалу, ми нисмо у стању да овдје кажемо нешто одређеније о природи африката у тим писаним документима. У писаној ријечи Мустајбега Бадњевића, са краја XVII вијека, ови се гласови и у писаној ријечи лијепо разликују. То би говорило да је већ тада овдје фонетска ситуација била потпуно јасна.

VII

А сада нам остаје да покушамо наћи објашњење за фонетске вриједности наших африката у западнбосанском икавскошћакавском говору. Како објаснити овакво стање у нашем говору, стање које се битно разликује од стања у другим шћакавским говорима Босне? Одговор на постављено питање не мора бити само један. Могло би се рећи:

1. У говору овдашњих Муслимана, о њиховом изговору наших африката и воде се дискусије, било је раније више примјера са *ћ* и *ђ* мјесто *ч* и *џ*, како је то и данас у неким крајевима Босне, али је та особина устукнула у новије вријеме, под утицајем говора сусједних јекаваца, а и средстава масовне информације. Такав одговор је могуће дати, али га није могуће доказати. Наиме, познато нам је да ни у другим срединама не долази тако лако до прихватања нормалноштокавске артикулације наших африката ако је њихова артикулациона база поремећена. У Сарајеву и Мостару, рекло би се, врши се управо обрнут процес: и поред утицаја школе и сл. изговор *ћ* и *ђ* мјесто *ч* и *џ* све више постаје карактеристика житеља тих градова. Када је то тако у већим градовима, тешко је вјеровати да би се нешто другачије могло десити у забаченијим мјестима, чак и када би контакти између јекаваца и икаваца били тако тијесни и када би утицај првих на говор других био тако интензиван. Мој материјал са овога подручја не говори у прилог такве претпоставке. Икавци и јекавци на овом тлу, мада дуго живе у непосредном сусједству, нису много утицали једни на друге. За то постоје и објективни разлози — често одвојеност територијалне природе, а ни религиозни моменат није био без значаја.

2. Ова зона, пошто је доста касно — крајем XVI вијека дошла под турску управу, а тиме и њен говор под непосреднији утицај турског језика, није била изложена тако јаком притиску тога језика, нити су њени житељи имали могућности да дужим боравком у туђини деформишу своје изговорне карактеристике, како је то било могуће житељима централнбосанске зоне.

Мада је тачно да је Босанска крајина касније дошла под турску управу, мада је тачно да је и исламизација ових крајева била нешто касније него у другим областима Босне и Херцеговине, тешко је вјеровати да су управо то разлози којима се може оправдавати посједовање двају африкатских парова у овоме говору. Било је одлазака у Турску и из ових крајева, било је и овдје туђинских чиновника, има и досељеника, а било је и родбинских веза, а и овдје има варошког и стариначког становништва — па ипак све то није било пресудно да би се

неутрализовале фонетске дистинкције између гласова *ч-џ* и *ћ-џ*. Ни тај моменат, дакле, не даје прихватљив одговор.

3. Овдје нису постојали тако јаки и снажни административни центри као што су Мостар, Сарајево и Тузла и управо због тога ту није могао доћи до пуног изражаја страни језички елеменат и он није могао да поремети домаће језичко осјећање. Овај аргуменат може донекле да се прихвати, али само донекле. Наиме, већих градова ту није било. Али је било мањих градова, разних утврда и граничних постаја у којима је било странаца, и не мало, а који су били у тјешњим и ближним везама са домороцима. Бихаћ је, свакако, и раније био средиште ове области, па ипак, у њему, управо у говору његових житеља, посебно Муслимана, нема својсња двају парова африката на један, нема *ћ* мјесто *ч*.

4. Овдашње становништво није аутохтоно. У питању су досељеници који су из матичне зоне донијели јасно очуване фонетске дистинкције између *ч* и *ћ*, *ђ* и *џ*. Они су, с обзиром на бројни однос, успјели не само да очувају ту своју говорну особину него су је временом натурили и старинцима који нису имали тако јасно изражене фонетске разлике између ових гласова. Тамо гдје број тих досељеника није био већи од броја старинаца, ова појава ни до данас није доведена до краја, тамо и данас имамо неразликовања ових гласова. Овакав одговор био би увјерљив када би иза њега стајале чињенице проистекле из проучавања поријекла овдашњег становништва. Испитивачи тога питања, међутим, често указују на бројност управо старинаца (посебно Лопашкић). Дакле, ни тај одговор не би могао да се прихвати као дефинитивно рјешење.

5. Па ипак, чини нам се, постоји један прихватљив одговор на постављено питање. А тај одговор би био сљедећи:

Ово је штокавска зона. Њен фонетски систем, као и систем свих других што говора, знао је за *ч'* (евентуално и *џ'*) и за групе *шћ*, *џћ*. У једним говорима, оним источнијег дијела, ови су гласови и гласовне скупине, рано почели да губе палаталну компоненту и да се јављају очврсли сугласници и сугласничке скупине, дакле, *ч-џ*; *шћ*, *џћ*. Друго је питање да ли је процес очвршћавање ових африката и сугласничких скупина ишао напореда и да ли је ликвидирање једних обавезно повлачило и ликвидирање других. Могуће је, а рекао бих и вјероатно је, да су прво очврсли африкати и да је затим успједило очвршћавање сугласничких скупина. Док је очвршћавање првих вршено без изузетака, очвршћавање других могло је бити поремећено, управо онемогућено утицајем неких других момената (о томе в. код мене у Јужнослов.

филологу, књ. XXVIII стр, 143—188), отуда према *ојросѣишии-ојраишии-ојрошииен* имамо *часѣишии-чаишћавашии-чаишћен* и сл.

У другим говорима, тј. оним западнијег дијела, као што је и овдје већ речено, еволуција је кренула другим путем: или је преовладавала палатална компонента и умјесто старијих ч', ев. њ' добило се *ћ-ћ*, а према њима је остало и старије *шћ*, *жћ*, или је поред старијег *шћ*, *жћ* остало и ч', њ', што не искључује могућност појаве и *ћ-ћ*.

Сада се поставља питање: да ли су сви западнији — шћакавски говори морали ићи тим путем, односно, зар се и у крилу тих говора није могла јавити тежња за очвршћавањем. Другачије речено, зашто и западни дио штокавске територије, онај шћакавски, а *шћакавски је ујраво због сјоријег шемја развијика, због сјорије еволуције*, није могао сам, без икаквих спољних утицаја, да крене стазом којом је знатно раније био кренуо источни дио овога дијалекта; зашто се, другачије речено, у крилу тога говорног типа није могло извршити очвршћавање африката ч, ев. њ, како је то знатно раније учињено у источном дијелу што-дијалекта и то без икавског утицаја са стране.

Можда ће овако постављено питање некога навести на помисао да је оно погрешно формулисано и подсјетити на дискусију коју су водили почетком овога вијека Решетар и Белић, тј. није проблем у томе да ли се нека појава могла јавити на једном подручју, него је проблем у томе да ли се она стварно ту јавила. Овакво резонување има свога оправдања само утолико што се промјене у језику не врше синхронизовано и што је могућ утицај једних говора на друге, али, с друге стране, мора се водити рачуна и о чињеници да у језику, као и у друштву, вриједи закон о перманентној променљивости и да, због тога, неке појаве које су биле карактеристичне за једно подручје у прошлом вијеку могу се јавити без икавог утицаја са стране, у овом вијеку, на другом подручју.

Прихватање оваквог мишљења, тј. дозвољавање да су и ови говори, као интегрални дио штокавског дијалекта, у својој еволуцији, која је, истина, била спорија од оне која је карактерисала источни дио што-дијалекта, нешто касније дошли до истих резултата као и говори источне половине штокавштине, значи у исто вријеме и прихватање једнога од основних принципа дијалектичког материјализма, тј. све се мијења у природи и друштву. Наравно, у језику, као вјечитом пратиоцу људског друштва, нема, нити може бити статичности. Ту су промјене сталне и свеобухватне. Према томе, ако су неке особине биле типичне за шћакавске говоре у раном Средњем вијеку то никако не значи да те и такве особине морају остати вјечити пратиоци ових говора. Отуда

је сасвим разумљиво што се и у крилу шћа-говора наилази на особине које су знатно раније постале типичне за онај други дио штокавштине. Зато је, по мом мишљењу, и могуће у једном дијелу западнобосанских икавскошћакавских говора јављање особина које су се знатно раније развиле у типичним штокавским говорима. Уосталом, цијела структура шћа-говора показује да они иду за источнијим дијелом штокавских говора — то се лако уочава не само у фонетици него и у акцентуацији, морфологији. Многе појаве које су биле језичка реалност у источном дијелу што-дијалекта у XVII вијека, овдје се реализује у наше вријеме.

Све ово, опет, говори да је западнобосанска шћакавштина саставни дио што-дијалекта. Ово, исто тако, потврђује мишљење да је ово подручје и раније било штокавско и да су извјесни чакавизми који се ту могу наћи, или остаци из времена када су наши дијалекти били у тјешњим и ближним везама, или некакви наноси са стране (а када је у питању писана ријеч из ранијих времена, у питању је и писарска традиција и сл.) Мислим да је у нашој науци усвојено схватање да раније политичке границе не морају бити, а најчешће и нису, и лингвистичке границе. Изооласне зоне у највећем броју случајева не поклапају се са границама наших средњовјековних држава (исп. о томе Филин, Неки проблеми, 382; као и Хабургаев: Основни дијалекатски 7, и X. Паул: Принципи, 63 и даље). Ово наше разматрање указује и на то да је и у источном дијелу штокавштине процес очвршћавања некадашњих палатализованих сугласника текао споро и да су прво очврсли африкати а затим сугласничке скупине: дакле, процес који је данас јасно уочљив у западнобосанској шћакавштини могао је некада да буде карактеристичан и за данашње штокавске говоре. Као сљедећи закључак био би да нејединствене фонетске вриједности наших африката у границама што-дијалекта не морају бити резултат искључиво спољних утицаја, а тих утицаја може бити у перифернијим говорима, него могу то бити остаци старијих вриједности тих гласова и посљедица неједнаког еволутивног хода у свим говорима тога дијалекта. Жариште ове појаве били су шћакавски говори. Исто онако као што су представници новоштокавских иновација из динарске зоне разнссили те особине у различитим правцима, тамо куда су допирале њихове миграционе струје, тако су и икавци шћакавци разносили неке своје специфичности, међу њима и тежњу за упрошћавање африкатске скупине. Уколико је њихов развитак био спорији, њихова структура је имала више архаичности; уколико, пак, ти говори имају бржи или убрзанији еволутивни ход, њихова структура показује више блискости са прогресивнијим штокавским говорима. А све ово због тога што су унутарњи импулси и овдје

били прожети штокавским тенденцијама и што су многе појаве које је развио овај дио штокавштине ишле управо у правцу штокавске еволуције — како у фонетици, тако и у морфологији. Основна разлика између тих двају дијелова једнога дијалекта јесте неједнак темпо језичког развитка — исток је био прогресивнији, и све су промјене ту долазиле брже — запад је био архаичнији, и све су се промјене ту вршиле спорије и касније. То је, чини ми се, суштина шћакавштине у склопу што-дијалекта.

VIII

Ово мишљење потврђују и фонетске вриједности гласовних скупина *шћ*, *жћ* < *stj*, *zlj*; *skj*, *zgj*; *sk^o*, *zg^o* у примјерима типа: *йушћан*, *убражћен*; *шићем*, *кућишиће*, *йишћалка*.

На овом говорном подручју, наиме, поред гласовних група *шћ* и *жћ* у таквим примјерима имамо и скупине *шћ*, *жћ*, иако не подједнако распрострањене у свим мјестима. Сасвим разумљиво, у појединим категоријама ријечи, како је то, уосталом, и у нашем стандардном језику, и у говорима његове уже основице, имамо искључиво скупине *шћ*, *жћ*. То су примјери типа: *часћишћи-чашићен-чашићаваши*, *угошћишћи-угошћен-угошћаваши*; *убраздишћи-убражћен-убражћиваши*, односно: *чисћишћи*, *гусћи-гушћи* (о томе в. код мене Промене непалаталних сугласника).

Ради боље прегледности сав забиљежени материјал ја ћу и овдје изнијети по мјестима гдје је забиљежен:

Бакшаиш:

кућишћи, *зёмљишћи*, *йишћё*, *шћай*;

поред:

дворйишћи, *йгралйишћи*, *шћйуца ми се*.

Бихаћ:

йушћай, *дйрошћен*, *йушћё*, *зайшћи*, *гйшћер* (*гусћишћи у шуми*), *врышћй*, *сййишћи*, *йрйййишћи*, *йишћё*, *зайшћи*, *йишћи*, *дгййишћи*, *кумййрйишћи*, *шћай*, *ййишћа*, *кљйишћа*, *шћййайи*, *йишћакло ми*, *йушћало се*, *йушћай*, *дййишћи*, *йишћй*, *шћййайи*;

као и:

звйжћй, *звйжћа*;

поред:

шћйййа, *дйййййишћи*, *кљййййишћи*, *шћйуца ми се*, *йййййа*, *кљййййа*, *йрййййишћи*, *завављйййишћи*, *зёмљйййишћи*, *шћйййе*, *шћйуцање*, *дворйййишћи*, *кућйййишћи*, *кумййрйййишћи*

поред:

*Сàјмѣише, на бòјишиу, шѣѣта, на шѣѣту, вѣишица, вјѣишица,
Плãндѣише, у шѣѣи.*

Острожац:

мјѣшãнã, ушѣнò, шѣãй, крумѣрѣише, ðгњѣише;

као и:

звѣжѣук;

поред:

сјѣðѣише, шѣѣта

и:

звѣждању.

Пећиград:

шѣãови, ѣушѣãј, ѣсѣушѣò, кѣѣише;

поред:

шѣѣта, шѣѣуцавица.

Покој:

мјѣшãник, кѣѣише, ѣишѣ;

поред:

зѣмљѣише

Рибѣ:

ѣишѣ, шѣãй, кѣрузѣише, кѣѣише, ѣушѣò, ѣсѣушѣãли;

као и:

звѣжѣук, звѣжѣãње;

поред:

ѣушѣен, ðишѣѣили, ѣò ðвòрѣишиу;

и:

звѣждòук, звѣждãње.

Србљани:

ушѣѣне, ушѣãкло, ушѣѣниò, шѣãй, ѣушѣò, сѣушѣã се;

поред:

*кѣѣиша, кѣѣише, шѣãй, ушѣѣнò, кѣѣиша, ðвòрѣише, гòри-
лѣише;*

и:

ðãждењãк.

Стијена:

рãсѣушѣãло се, ѣреѣушѣãй, шѣãй, шѣãи;

поред:

кумѣрѣише, зѣмљѣише, шѣѣта.

Тодорово:

најушића̀ни, ушћине, ушћакло, шћа̀и;

поред:

шѝа̀и, шѝѐи́а, шѝене,

Трнови:

шћа̀и, шћ̀и́а, куми́ршиће, ку́ћишиће;

поред:

у̀ниши́иши, ку́иу́сиши́е, ши́а̀и, зѐмљиши́е.

Турија:

кѐиени́ишиће, ко̀сишиће, ко̀муши́ишиће, и́ишића, ушћакло му, и́ушићѓ, шћа̀и́ом, шћа̀и, о̀гњи́ишиће, ку́рузи́ишиће, ку́ћи́ишиће, ко̀начи́ишиће, и́ла̀ндѝишиће, си́рѝишиће, ко̀сишиће;

као и:

зѝи́жѝи, зѝи́жѝа̀ње, зѝи́жѝа;

поред:

у̀ши́и́акло, и́и́и́и́а́ла, шѝе́на̀д, к̀ли́и́и́а, к̀ли́и́и́и́ма.

Виница:

о̀гњи́ишиће, ку́ћи́ишиће, куми́ршиће, си́рѝи́ишиће, у̀ми́ишића, смѝи́ишића, шћа̀и́ом, си́ушића̀, к̀ли́ишића;

поред:

шѝѐи́а, ши́и́и́а̀и́и, шѝене.

Врнограч:

најушића̀и, ушћино, ушћакло;

поред:

ши́и́и́ом, у̀ шѝѐи́и;

Врста:

о̀гњи́ишиће, к̀ли́ишића, Вршића̀ни, ушћакло;

као и:

зѝи́жѝи́кала;

поред:

и́уши́иѓ, о̀гњи́иши́а, о̀ди́и́и́и́и.

Жегар:

шћа̀и, ври́иши́и;

поред:

о̀ди́и́и́и́е.

IX

У писаној ријечи, насталој на овом подручју западне Босне, углавном налазимо гласовну скупину *шћ*:

- Осторжац, 1403:
 orščina, brat' šćini, godišća, ošće
 (Lopašić, Bihać, 235)
- Клиса (ако није Клис), 1436:
 išćuće, u godišću
 (Lopašić, Bihać, 237)
- Бихаћ, 1540:
 sprušćati, višć
 (Lopašić, Bihać, 241)
- Бихаћ, 1573:
 potribšći(ne)
 (Lopašić, Bihać, 245)
- Костајница, 1567:
 не пушћа
 (Rački, Dopisi, XI, 78)
- Костајница, 1648:
 ище, али: милошча; уп. що
 щетоуали, али: ишчемо, ишчеш; уп.: що, нищо, щетоуал
 (ту ч=ћ: хочемо)
 (Rački, Dopisi, XI, 83—85)
- Дубица, 1648:
 опрошченога, опрошћени, опросћени (уп.: ц=ћ: веце)
 (Rački, Dopisi, XI, 86—87)
- Костајница, 1655:
 ишчи (уп.: ми чемо), али: нищо, пощтоуаному
 (Rački, Dopisi, XI, 93)
- Дубица, 1655:
 keršćenici (уп.: da će i vaša pravda reći, da ie svšan prost),
 али: роштованоме
- Дубица, 1678:
 кућища (уп. нища, що и хоће, куће, четири, чуиєм)
 (Rački, Dopisi, XI, 122)
- Дубица, 1679:
 (уп. що, пощено)
 (Rački, Dopisi, XI, 125)
- Дубица, 1679:
 ищтите, ищте (уп. що, коршценску, нищо, као и: паći, щемо,
 щetiri, рошоć)
 (Rački, Dopisi, XI, 127)

Дубица, 1686:

ижчете (уп. обечао, али пощованоме)
(Rački, Dopisi, XI, 147)

Дубица, 1676—92:

опроцени, опр(о)шцену книгв, али: pošto
(Rački, Dopisi, XI, 151)

Дубица, 1676—92:

милошчу учинили (уп. тер се не могох бога одречи)
(Rački, Dopisi, XI, 152)

Острожац, 1700:

ишћете
(Rački, Dopisi, XII, 16)

Костајница, 1703—1706:

допушташ (уп. што, поштенои)
(Rački, Dopisi, XII, 33)

Мада нисмо сигурни да ова писана ријеч увијек одражава говорну ситуацију краја гдје је настала, а ни лица у чије се име пише, ово, ипак, на извјестан начин упућује на закључак да је у периоду од краја XVI вијека и овдје *шић* било присутно поред старијег *шћ* у примјерима као *доушћаш*, *ојрошћено* и сл.

У осталим шћакавским говорима имамо овакву ситуацију: У оним јужнијим имамо најчешће *шћ-жћ*:

у говору икаваца Ливањског поља, како код Муслимана и Хрвата икаваца, тако и код Срба икаваца /исп. код Ђ. Чустовић: „Хрвати икавци готово редовно у своме изговору имају *шћ*... *кућшиће*, *шићу*, *ушћийак*... *огњшиће*... *грабшиће*, *с ојрошћенеџем*, *шћене*, *йушћи*... *шћай*, *шћайина*“ али и ту имамо *ушћийци*, *огњшиће*, у говору истих особа, Ливно, 93. Сличну констатацију налазимо и за Србе икавце (исто 101), за Муслимане икавце ту читамо: „*шћ* мјесто *шић* редовна је говорна појава и код Муслимана икаваца: *зашћи*, *йушћи*, *сйушћи*, *вршићайи*, *ушћийак*, *ојрошћене*“ (исто, 105);

и у говору Имотске крајине и Бекије имамо *шћ* и *жћ* у примјерима као: *йршић*, *шћай*, *шћедий*, *шћейа*, *буншиће* и сл., односно: *дрезћий*, *звизћайи* и сл., (Шимундић: Имотска крајина, стр. 79);

у западним босанским икавскошћакавским говорима имамо поред *шћ* (ев. *жћ*) и *шић* (*жд*), иако не подједнако распрострањене у свим мјестима те зоне. Петровић биљежи у неким мјестима напоредну употребу ових сугласничких група (Прилог, 342), а ту налазимо, да се и тога подсјетимо, и мјеста са јасно издиференцираним фонетским вриједно-

стима наших африката (исто, 341). Такву ситуацију, према мојим подацима, имамо не само у Доњем Мајдану, гдје $ч > ħ$ $μ > ħ$, него и у Бронзаном и Старом Мајдану;

у извјесним примјерима сугласнички скуп *шћ*, ван оних општештокавских категорија, налазимо и у говору Змијања (Петровић: Змијањ стр. 184—185), аи остали јекавци западне Босне нису имуни од ове сугласничке секвенце. Дешић из говора те зоне наводи: *вршићаиџи*, *на рашићај*, *ојрошићен*, *исџаића*, *јуића* и сл. (Дешић; исто);

и на сјеверу шћакавске територије, у посавском говору, гдје је такође обично *ч* и *μ*, бар у највећем дијелу тога говорног подручја (Ivšić: Posavski, 203) имамо *шћ*, иако ни *шић* овдје није непознато, ул.: *шићем*, *јишићаиџи*, *сџишиће*, *кочишиће*, *шћедџић*, *шћијаиџи* поред: *кришићење*, *вјешџица*, *селџишиће*, *шићейџа*, *јришићевџи* (ор. cit. 201—202).

Као што видимо, ни у другим, непосредно сусједним говорима са нашим западнобосанским икавскошћакавским говором ситуација није јединствена. Истина, у јужнијој зони шћакавштине преовлађује скупина *шћ*, иако се ту *ч* и *μ* често фонетски супротстављају палаталнијем пару *ћ* и *џ*. Све то, чини ми се, заједно са оним што је овдје већ речено, упућује на закључак да је очвршћавање палаталнијих африката *ч* и *μ* ишло испред очвршћавања и депалатализације фонетских скупина *шћ* и *џћ*. Импулси за ту појаву могли су бити заједнички, општештокавски, али темпо у реализацији тога процеса није морао бити синхронизован. Несумњиво је да су источнији штокавски говори у овом погледу, као и иначе, ишли брже, и да су резултати тих фонетских измјена на том дијелу штокавске територије били завршени прије појаве наших писаних текстова. У другом дијелу штокавштине, оном западнијем — шћакавском — тај је процес био знатно спорији. Могуће је да су се и ту прије појаве писаних споменика извршиле фонетске диференцијације између африкатских парова, или у оном западнијем њиховом дијелу, и да је тај процес био готов прије доласка Турака у ове крајеве. Могуће је да је због присуства Турака и њиховог језика у централној зони шћакавштине тај процес заустављен, и да није продужио еволутивни пут општештокавског карактера, није се ишло ка фонетској диференцијацији него управо супротно: ка фонетској неутрализацији двају африкатских парова и њиховом свођењу на један африкатски пар — онај палаталнији.

У то вријеме, свакако, пада и почетак очвршћавања сугласничких скупина *џћ* (ев. *џд*). Источни дио штокавштине, видјели смо, и ту је ишао брже и добио је *шић*, *џд* прије појаве писаних споменика. У западнијим што-говорима процес очвршћавања ових сугл. скупова ишао

је иза очвршћавања африката *ч* и *џ*. Историјске прилике које су у Средњем вијеку захватиле наше крајеве нису погодиле нормалном и не-сметаном развоју ових гласова и зато овдје та појава није била онако радикална као у говорима источног дијела штокавштине. Због тога у овим западним говорима и имамо обичније *шћ* него *шић*, али је битно да ту ни *шић* није више непознато. Истина, писани споменици упућују на закључак да је *шћ* раније било обичније, али је питање колико је све то вјерна слика говора на чијем тлу је тај писани докуменат настао. Ипак, могло би се рећи да у оним говорима у којима имамо развијене артикулационе карактеристике наших двају африкатских парова, имамо чешћу појаву скупова *шић* и *жд* него у оним говорима у којима је дошло до артикулационе нивелације и свођења двају африкатских парова на један. Наравно, изузетака може бити, али је принципски тако. Ја, наиме, не мислим да је интензификације школског система, у наше вријеме, ту унијела битне промјене, мада ни тај моменат није за потцењивање, али за генерацију о чијем је говору овдје ријеч, тај моменат није био пресудан.

Теоретски гледано требало би очекивати да се у будуће све креће у правцу књижевног стандарда. Али, сви су изгледи, неће бити баш тако. Сигурно је да ће се све више уопштавати *шић* и *жд*, али није сигурно да ће за њима ићи и уопштавање африката *ч* и *џ*. Тако се може десити, и то у скорој будућности, да и у данашњим типично шћакавским говорима будемо имали *шић* и *жд* поред *ћ* и *ђ*, као јединих африкатских парова. Мислим да у другим шћа-говорима, оним западним, неће доћи до ремећења фонетских опозиција и да ће се цио њихов еволутивни процес кретати у правцу новоштокавске ситуације.

А. Пецо

ЛИТЕРАТУРА

1. *Ajeti: Glavnije osobenosti*, I. Ajeti: Glavnije jezičke osobenosti govora Albanaca preševsko-bujanovačke okoline, Врањски гласник, књ. V.
2. *Барјактаревић, Ђилане*, Д. Барјактаревић: Говорне особине Ђилана, посебан отисак из *Gjurmime albanologjike*, 2, Приштина 1965.
3. *Барјактаревић: Новопазарско-сјенички*, Д. Барјактаревић: Новопазарско-сјенички говор, СДЗБ. XVI.
4. *Барјактаревић: Бихор*, Д. Барјактаревић: Бихорски говор, посебан отисак из Зборника Филозофског факултета у Приштини, књ. III, 1965/66.
5. *Барјактаревић: Приштина*, Д. Барјактаревић: Приштина у говору Срба старинаца, *Gjurmime albanologjike*, I.
6. *Белић: Значај*, А. Белић: О значају западног штокавског говора за историју српскохрватског језика, ЈФ XXIII, стр. 69—75.

7. *Белић: Фонетика*, А. Белић: Историја српскохрватског језика, I, Фонетика, Београд 1969.
8. *Белић: Периодизација*, А. Белић: Периодизација српскохрватског језика, ЈФ, XXIII, 3—15.
9. *Белић: Галички*, А. Белић: Галички дијалекат, СДЗБ. VII.
10. *Белић: Прилози*, А. Белић: Прилози историји словенских језика, ЈФ. IV
11. *Белић: Дијалекти*, А. Белић: Дијалекти источне и јужне Србије, СДЗБ. I.
12. *Бошковић: Упоредна граматика*, Р. Бошковић: Упоредна граматика словенских језика, Београд 1968.
13. *Brozović: Ijekavskočakavski*, D. Brozović: O problemu ijekavskočakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, HDZb, II.
14. *Čustović: Ljeto*: Dj. Čustović: Narodni govor stanovništva Livanjskog polja, posebni otisak iz „Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu“, Etnologija 1961.
15. *Дешић: Западнобосански*, М. Дешић: Западнобосански јекавски говори, докторска дисертација, рукопис.
16. *Филиповски: Негођинскиот говор*, И. Филиповски: Негођинскиот говор, Филозофски факултет, Скопје 1952.
17. *Ивић: Дијалектологија*, П. Ивић: Дијалектологија српскохрватског језика, Нови Сад, 1956.
18. *Ivić: Dialektologie*, P. Ivić: Die serbokroatischen Dialekte I, Ihre Struktur und Entwicklung, Mouton 1958, s-Gravenhage.
19. *Ивић: Два главна правца*, П. Ивић: Два главна правца развитка консонантизма у српскохрватском језику, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II, 1957.
20. *Ивић: Српски народ*, П. Ивић: Српски народ и његов језик, Београд СКЗ, 1971.
21. *Ivšić: Posavski, I, II*, S. Ivšić: Današnji posavski govor, Rad JAZiU, knj. 196 и 197.
22. *Ivšić: Poredbena gramatika*, S. Ivšić: Slavenska poredbena gramatika, Zagreb 1970.
23. *Конески: Историја*, Б. Конески: Историја на македонскиот јазик, Скопје 1965.
24. *Kuna: Sitović*, H. Kuna: Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Gradja, X, Sarajevo 1961.
25. *Lopašić: Bihać*, R. Lopašić: Bihać i Bihaćka krajina, Matica hrvatska
26. *Ljubić: Rukoviet*, S. Ljubić: Rukoviet jugoslavenskih listina, Starine, knj. 10. Zagreb 1878.
27. *Пецо: Неке фонетске особине*, А. Пецо: Неке фонетске особине у писмима херцеговачких Муслимана, Огледи бр. 2, 1953.
28. *Пецо: Буна*, А. Пецо: Говор села Буне, Зборник за филологију и лингвистику књ. I.
29. *Пецо: Централнохерцеговачки*, А. Пецо: Мјесто централнохерцеговачког говора међу осталим говорима јекавске Херцеговине, ЈФ XXV.
30. *Пецо: Јекавске оазе*, А. Пецо: Јекавске оазе у западној Херцеговини, ЈФ, XXVII.
31. *Пецо: Источнохерцеговачки*, А. Пецо: Говор источне Херцеговине, СДЗБ, књ. XIV
32. *Пецо: Алагић*, А. Пецо: Фонетске карактеристике Алагићевих мемоара. Анали Филолошког факултета у Београду, св. 7, Београд 1967.
33. *Пецо: Бердај*, А. Пецо: Говор Бердапске зоне, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. XV
34. *Пецо: Промене*, А. Пецо: Промене непалаталних сугласника у вези са ј у српскохрватском језику, ЈФ, XXVIII.

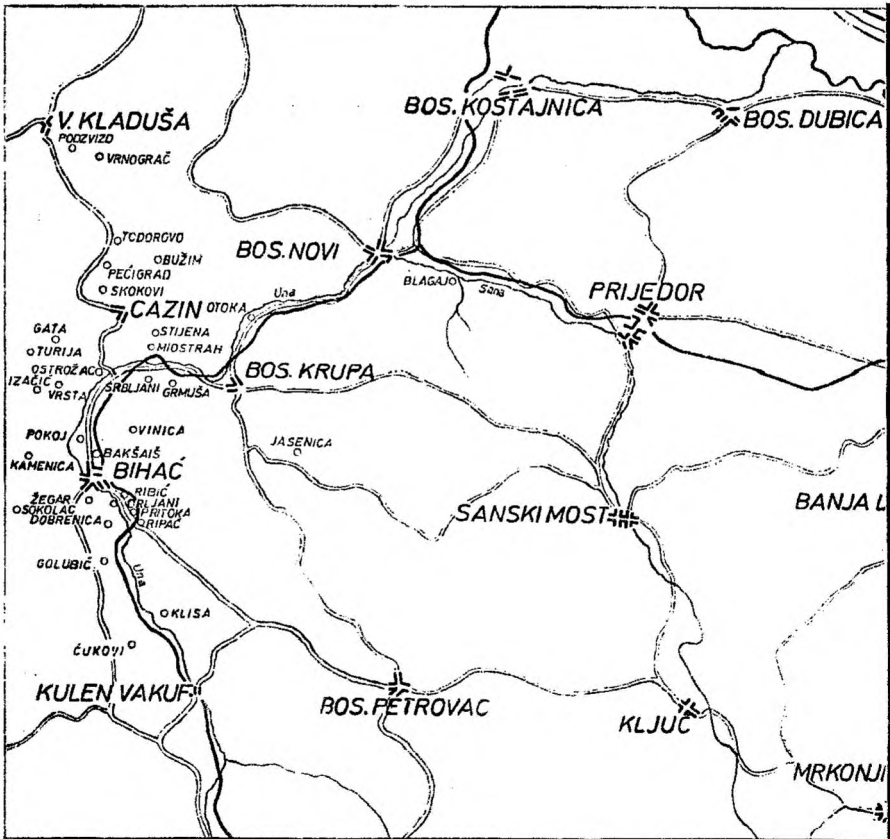
35. *Пецо: Утицај*, А. Пецо: Утицај турског језика на фонетику штокавских говора, Наш језик, књ. XVI.
36. *Пецо-Милановић: Ресавски*, А. Пецо-Б. Милановић: Ресавски говор, СДЗБ, књ. XVI.
37. *Павловић: Јајце*, М. Павловић: О становништву и говору Јајца и околине, СДЗБ. III.
38. *Петровић: Прилог*, Д. Петровић: Прилог познавању муслиманских говора западне Босне, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XIII/1, Нови Сад, 1970.
39. *Петровић: Змијање*, Д. Петровић: О говору Змијања, Матица српска, Нови Сад 1973.
40. *Пешикан: Неке Најомене*, М. Пешикан: Неке напомене о фонетском развоју група stj, zdj, skj zgj, у српскохрватском језику, ЈФ, књ. XXIII.
41. *Раčki: Dopisi* В. Раčki: Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika, Starine kni. XI. i XII.
42. *Ramovš: Konsonantizam*, F. Ramovš: Historična gramatika slovenskega jezika, II, konzonantizem, Ljubljana 1924.
43. *Rešetar: Der štokavische*, М. Rešetar: Der štokavische Dialekt, Beč 1907.
44. *Smailović: Kikić*, I. Smailović: Jezik Hasana Kikića, Rad JAZiU, knj. 361.
45. *Ружичић: Главније особине*, Г. Ружичић: Главније особине неких икавских говора западне Босне, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановић, св. I, 1934.
46. *Ружичић: Пљевља*, Г. Ружичић: Акцентски систем пљевљског говора, СДЗБ III.
47. *Ружичић: Тешањ*, Г. Ружичић: Један незапажени босански говор, Прилози за књижевност, језик... књ. XVI.
48. *Стевановић: Баковачки*, М. Стевановић: Баковачки говор, СДЗБ. XI.
48. *Стевановић: Источноцрногорски*, М. Стевановић: Источноцрногорски дијалекат, ЈФ, XIII.
49. *Šurmin: Sarajevski*, Dj. Šurmin: Današnji sarajevski govor, Rad JAZiU, knj. 121.
50. *Стойков: Бугарска дијалектологија*, С. Стойков: Бугарска дијалектологија, Софија 1962.
51. *Šimundić: Imotska krajina*, М. Šimundić: Govor Imotske krajine i Bekije, ANiU Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1971.
52. *Škaljić: Turcizmi*, А. Škaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo.
53. *Vajan, Gramatika*, А. Vaillant: La grammaire comparée des langues slaves, Pariz
54. *Вујовић: Мрковићи*, Ј. Вујовић: Мрковићи дијалекат, СДЗБ. XVIII.
55. *Видоески: Кумановски*, Б. Видоески: Кумановскиот говор, Скопје, 1962.
56. *Вукомановић: Јајце*, С. Вукомановић: Гласови ч и њ у говору Јајца и околине, Зборник за језик и књижевност, I, Титовград, 1972.
57. *Vuković: Refleksi*, J. Vuković: Refleksi medjujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosanskohercegovačkih govora, Sarajevo, 1963.
58. *Вуковић: Историја*, Ј. Вуковић: Историја српскохрватског језика, Београд 1974.
59. *Филин: Неки проблеми*, Ф. П. Филин: Некоторые проблемы реконструкции древнерусских диалектов, Зборник „Славянское языкознание“, Москва 1968.
60. *Хабургаев: Основни дијалектски јојмови*, Г. А. Хабургаев: Основные диалектологические понятия в свете данных лингвистической географии, „Славянская филология“, Москва, 1973.
61. *Х. Паул: Принципи*, Г. Пауль: Принципы истории языка, Москва, 1960.

Zusammenfassung

Asim Peco

ZUR PHONETISCHEN PROBLEMATIK DER IKAVISCH-ŠČAKAVISCHEN MUNDARTEN IN WESTBOSNIEN

In diesem Beitrag werden die phonetischen Werte der serbokroatischen Affrikatenpaare č-dž und ć-đ in den šćakavischen Mundarten behandelt. Besonders verwiesen wird auf die Beschaffenheit dieser Laute in den westbosnischen ikavisch-šćakavischen Mundarten. Ihre unterschiedliche Artikulation in den šćakavischen Mundarten ist nach Meinung des Autors auf innere phonetische Prozesse zurückzuführen, und zwar auf die ausgesprochen schleppende Evolution des ganzen Dialekts.

KARTA ZAPADNE BOSNE
R=1 500 000